Островскинин парлаг симасы гаршымызда бүтүн әзәмәти илә чанланыр. Островскинин Совет Язычылары Иттифагына гәбул олунмасындан вә онун илк романынын мейдана чыхмасындан бу вахтадәк кечән 20 ил әрзиндә совет әдәбийяты чох ирәлиләмиш, совет халгынын ичтимаи-мәдәни һәятында мүһүм идеоложи амилләрдән биринә чеврилмишдир. Бүтүн дүняда ән габагчыл бир әдәбийят олан совет әдәбийяты халг тәрәфиндән севилән онларла ени бәдии әсәрләр яратмышдыр. Лакин буна бахмаяраг, Островскинин «Полад неҹә бәркиди» романы вә Островски өзү бир совет язычысы нүмунәси кими бүтүн әдәби-бәдии наилиййәтләримизин өн сыраларында дурмагдадыр.

Дөврүмүзүн кәнчләри коммунизм гуручулуғунда неҹә иштирак етмәйи, дүшмәнлә неҹә мүбаризә апармағы, халга вә партияя неҹә фәдакарлыгла хидмәт етмәйи Павел Корчакиндән өйрәнирләр; өз һәятларыны совет әдәбийятына вә сәнәтинә һәср едән кәнчләр дә һәгиги коммунист партиялылығыны, дөврүмүзүн әсас ичтимаи-сияси мәсәләләрини, типик һадисәләрини вахтында дуймағы, әсәр үзәриндә янар бир үрәклә, еһтирасла ишләмәйи, тәвазөкарлығы вә мә'нәви тәмизлийи Николай Островскидән өйрәнмәлидирләр.

Вәфатындан бир ил әввәл Островски, һәр бир язычынын халг илә бирликдә бой атыб инкишаф едә-едә бөйүк сәнәткар ола биләчәйини гейд едәрәк демишди: «Кәнч язычы анчаг о заман бир язычы кими инкишаф едәр ки, бир инсан кими, бир дөйүшчү кими, бүтүн өлкә илә бирликдә инкишаф етмиш олсун... Анчаг габагчыл дөйүшчүләрин сырасында олдуғун заман, мүбаризә еһтирасы илә алышыб яндығын заман, бүтүн халг илә бирликдә мәғлубиййәтә мә'юс, гәләбәйә шад олдуғун заман һәяты дүзкүн екс етдирән һәйәчанлы вә тә'сирли китаблар яза биләрсән».

Островскинин бу сөзләри букүн дә гүввәтлә сәсләнмәкдәдир. Совет әдәбийятынын көркәмли нүмайәндәләриндән олан Михаил Шолохов, Алексей Толстой вә башгалары 1936-чы илин ахырларында бүтүн совет язычыларынын вә охучуларынын фикрини ифадә едәрәк язмышдылар: «Островскинин китаблары бир нөв һәятын дәрс китабы олмушдур, —бу исә, совет язычысынын наил ола биләчәйи ән йүксәк мүкафатдыр».

★

ГАСЫМ ГАСЫМЗАДӘ

Бөйүк достлуг

I

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын Низамнамәсиндә гейд олунмушдур ки, партиямызын башлыча вәзифәләриндән бири «чәмиййәт үзвләринин интернасионализм руһунда вә бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләри илә гардашлыг әлагәләри ярадылмасы руһунда тәрбийә етмәкдән ибарәтдир».

Совет халгларынын ирадәсини ифадә едән бу мүгәддәс вәзифәнин һәята кечирилмәсиндә бәдии әдәбийят вә инчәсәнәт һәмишә мүһүм рол ойнамышдыр.

Халглар достлуғу вә пролетар интернасионализми мөвзуу совет әдәбийяты ярандығы вахтдан бәри һәмишә бәдии ярадычылығын ән актуал вә әсас мөвзуларындан бири олмушдур.

Бейнәлхалг империализмин акентләри чохмилләтли сосялист дөвләтиндә ССРИ халгларынын достлуғуну мүхтәлиф һийләкәр үсулларла сарсытмаға чалышдыглары бир заманда халглар достлуғуна вә буржуа милләтчилийинин ифшасына һәср олунан әсәрләр сон дәрәчә бөйүк актуаллыг кәсб едир.

Халглар достуғу мөвзуу совет әдәбийятында анчаг мүәййән дөвр үчүн әһәмиййәтә малик олан бир мөвзу дейилдир. Бу, әдәбийятын ән мүһүм, даима инкишаф едән, кенишләнән, зәнкинләшән, ени кейфиййәтләр газанан баш мөвзуларындан биридир.

Гардашлыг вә интернасионализм мотивләринин гәләмә алынмасы чәһәтдән Азәрбайчан әдәбийяты зәнкин бәдии ирсә маликдир. Зәһмәткеш халг күтләсинә достлуг мүнасибәти Низами, Гәтран Тәбризи вә Хаганинин ярадычылығына хас олан үмуми инсанпәрвәрлик, һуманизм мотивләриндән ирәли кәлир. Әрәб, сәлчуг вә Иран ишғалчыларынын гоншу халглардан һәр бирини әйни дәрәчәдә әзиб вар-йохдан чыхармаг сиясәти, бу халглары ағыр күнүн садиг досту етмишди. Һеч тәсадүфи дейилдир ки, Хагани Ширванда һәбсдә оларкән ачыгдан-ачыға язмышды:

«Мән нә аббасиләрдән көмәк көзләйирәм, нә дә сәлчуглардан бир истәйим вар».

Хагани ермәни халгынын ону нә гәдәр бөйүк бир меһрибанлыгла, достчасына гаршыладығыны ифтихарла билдирәрәк язмышдыр:

«Мән Ермәнистана етишән кими ермәни халгы өз үрәйини мәнә тәгдим етди...».

Шаир башга бир ше'риндә Ермәнистандан айрылдығы һаггында демишдир:

— Мән бир неҹә вахт әввәл тәк вә бәхти ятмыш һалда Ермәнистана кәлдим. Букүн исә чох бөйүк не'мәтләр ичиндә кедирәм».

Шаир Күрчүстан һаггында да эйни мәһәббәтлә данышмыш, Тифлисин көзәллийини Сәмәргәндә, Күр чайыны Аму Дәрья (Чейһуна) бәрабәр тутмушдур. Низами дә Тифлисин адыны чәкиб ону тә'рифләмиш, Күрчүстаны «чәннәт бәзәкли көзәл торпаг» адландырмыш, Ермәнистанын тәбии мәнзәрәләринин бәдии лөвһәләрини яратмышдыр. Низами ярадычылығынын гиймәтли нүмунәләриндән олан «Искәндәрнамә» вә «Едди көзәл» әсәрләриндә башга халглара, хүсусән рус халгына мә-

һәббәт өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрләрдә рус халгынын нүмайәндәләри йикид, горхмаз, садә, ағыллы, әмәксевән кими тәрәннүм олунур.

Гәдим Азәрбайчан шаирләринин рус вә башга халглара мүнасибәтиндәки бу яхынлыг өлкәләр арасындакы игтисади әлагәләрлә дә бағлы иди. Гәдим рус нәғмәсиндә олан: «Сошью я тебе рубашку, шелку Шемахинского...» мисрасы бу тарихи һәгигәтин халг ярадычылығындакы парлаг бәдии ифадәләриндән бириди р. XI әсрдә Киев князлығы дөврүндә яранмыш «Добрыня Никитич» адлы былиндә дә Шамахыдан мүсбәт мә'нада бәһс эдилдийини көрүрүк.

Диггәтәлайиг бир фактдыр ки, даһи рус шаири А. С. Пушкин дә мөвзуну халг ярадычылығындан алдығы бир мәнзум нағылыны Шамахы көзәлинин тәрәннүмүнә һәср этмишдир. Пушкин ше'ринин гәһрәманы—«көзәллийин шән улдузу» олан Шамахы көзәли чох аличәнаб, ағыллы-камаллы көстәрилдийи һалда, онунла эвләнмәк гәсдинә дүшән Дадон чар залым, әдаләтсиз вә әйяшдыр. Мараглыдыр ки, «Едди көзәл» әсәриндә Низаминин тәсвир этдийи рус гызы да Шамахы көзәли кими ағыллы, «судан ләтафәтли көзәл» олдуғу һалда, Бәһрам шаһ да мүәййән хүсусиййәтләри илә рус чары Дадона бәнзәйир. Ики даһи шаири яхынлашдыран бу үмуми чәһәт, һәмин халгларын фикри инкишафындакы яхынлыг вә игтисади-мәдәни мүнасибәтләриндәки достлуг телләри илә әлагәдардыр.

Рус әдәбиййаты бир дә она көрә инди бүтүн дүня халгларынын әдәбиййатына, поэзиясына тә'сир көстәрмәк гүдрәти газанмышдыр ки, бу әдәбиййат гәдим дөврдән башлаяраг өз милли мәзиййәтләрини инкишаф этдирмәклә янашы оларағ, башга халгларын мәдәни наилиййәтләринә дә биканә галмамышдыр.

Тәсадүфи дейилдир ки, А. С. Пушкин, Русия—Түркийә мүһарибәсиндә рус дөйүшчүләри илә бир сырада икидлик көстәрән Шарг халглары нүмайәндәләринә мүрачиәтлә яздығы бир ше'риндә:

Хош олсун гәдәмин ени
йолларда,
Бизим сәрт шимала оларкән
рәван.
Баһарын өмрү чох гысадыр орда,
(Анчаг Һафиз илә Сә'дини, инан,
Таныян адамлар вар о диярда)
Сән бизим күнәшли юрда
кедирсән,
Гой галсын ше'риндә ордан бир
әсәр,
О Шәрг хәялынын чичәкләриндән
Шимал гарларына сән сәп бир
гәдәр—

дейәрәк, рус халгынын башга халгларын мәдәниййәтинә,—хүсусән габагчыл Шәрг поэзиясына эһтирамыны вә бу поэзиянын инчә хүсусиййәтләри васитәсилә рус ше'ринин даһа да көзәлләшмәси арзусуну айдын шәкилдә ифадә этмишдир.

Бир чох халг нағыллары вә дастанлары вардыр ки, («Әсли вә Кәрәм», «Кешиш оғлу», «Мәһәммәд вә күрчү гызы», «Тарверди», «Гачаг Нәби», «Гатыр Мәммәд»), бунлар гоншу халгларын мә'нәви бирлийини әкс этдирмәклә янашы оларағ, бу халгларын һәятында баш верән тарихи һадисәләрин дә бәдии ифадәсидир.

Гоншу эрмәни вә күрчү халгларынын Азәрбайчан мәдәниййәтинә вә әдәбиййатына бәсләдийи достлуг әлагәләринә даир тарихи фактлар да мараглыдыр.

Низаминин «Лейли вә Мәчнун» поэмасы һәлә XVI әсрдә Шаһ Теймураз тәрәфиндән күрчү дилинә тәрчүмә олунмушдур. Һәмин дөврдә Нәсими кими мүбариз Азәрбайчан шаири дә эрмәни халгы ичәрисиндә шөһрәт газанмышдыр.

XVIII әср реалист ше'риндә, XIX вә XX әср әдәбиййатында халглар гардашлығы идеясынын бәдии һәлли кет-кедә конкретләшмиш, ичтимаи мотивләр хейли күчләнмиш, һәтта мүәййән дәрәчәдә ингилаби вә

синфи характер алмышдыр. Бу дөврләрдә халглар достлуғуну әкс этдирән әсәрләрдә һәмин идеянын инкишафы вә ени мәзмун газанмасы диггәти чәлб эдир. Вагиф Загафгазия халглары арасындакы достлуғу тәрәннүм этмәк үчүн күрчү көзәлләрини, валинин оғлуну реалистчәсинә гәләмә алмышдыр.

Азәрбайчанын Русия илә бирләшмәсиндән сонра бу халглар арасындакы игтисади, мәдәни рабитә даһа да инкишаф этмишдир. А. Бакыхановун бир чох бәдии элми әсәрләри, М. Ф. Ахундовун мәшһур «Шәрг поэмасы» вә п'есләри онларын өз сағлығында рус дилинә тәрчүмә олунмуш, һәлә о заман рус әдәби ичтимаиййәтинин йүксәк гиймәтини алмышдыр. Ахундов халгы һәмишә дүшмәнләрин нифаг салмаг сиясәтинә гаршы айыг салмаға чалышмышдыр. Бөйүк әдиб Иранын «Милләт» гәзетинә көндәрдийи мәктубда, Мазандаранда йәһуди зәһмәткешләринин өлдүрүлмәси әлейһинә чыхмыш, халглар арасында әдавәт, айры-сечкилик салан чәнаблары нифрәтлә гаршыламышдыр.

М. Ф. Ахундов милли нифаг тәблиғ эдәнләрин әлейһинә оларағ халглар достлуғу, халглар бирлийи идеясыны тәблиғ этмишдир. О, өзүнүн бу мәсәләйә мүнасибәти һаггында язырды: «Камалүддөвлә мүәллифи... өз милләтинин үрәйинин тарласында гейрәт, намус, милләт достлуғу, вәтәнпәрәстлик... тохуму әкилмәсини вә нифагын бирлийә чеврилмәсини... истәйир». Рус мәдәниййәтинин нәчиб тә'сирилә Ахундовун дүнякөрүшүндә көк салан бу көзәл арзулары о, бәдии әсәрләриндә даһа конкрет шәкилдә изаһ эдәрәк, бу арзуларын һәгигәтә чеврилмәси үчүн һәяти әсаслар олдуғуну да көстәрмишдир.

Азәрбайчан халгынын өз талеини Русиянын талеинә бағламасынын бөйүк тарихи ролу Азәрбайчан язылы әдәбиййатында олдуғу кими, шифаһи әдәбиййатында да, хүсусән XIX әсрдә яранмыш мәшһур халг ярадычыларынын әсәрләриндә айдын көрүнмәкдәдир. Ашыг Мискин, Дилгәм вә башга мәшһур сәнәткарларын мәһәббәт лирикасында, ичтимаи һәчвләриндә халгымызын рус дилинә, рус халгынын мә'нәвиййатына сәмими һөрмәт вә эһтирамы ачыг-айдын ифадә эдилмишдир. Онларын бә'зи шеирләриндә үмуми фикир вәһдәтиня поэмадан айры-айры мисралары рус, эрмәни, Азәрбайчан вә күрчү дилләриндә мәһарәтлә демәси бу чәһәтдән чох мараглыдыр.

XIX әсрин икинчи ярысында Тифлисдә яшаян рус вә Загафгазия халгларынын язычылары Азәрбайчанын инчәсәнәт хадимләрини өз бәдии әсәрләриндә вә мәгаләләриндә йүксәк гиймәтләндирмишләр. Я. П. Полонски шаир Н. Бараташвилинин досту мәшһур ханәндә Сәттар һаггында бир шеир язмыш, ону халглар достлуғунун мүғәнниси кими тәрәннүм этмишдир:

«Нә охудуғуну билмирәм—бәлкә бу сәс мәһәббәт аловунда янан ашыг Кәрәмин маһнысыдыр»..

Күрчү шаири Г. Орбелиани дә мүхәммәсләринин бириндә XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә яшамыш көркәмли инчәсәнәт устасы Аллаһверди һаггында мә'лумат вермишдир. Язычы Саревич Иоанны өз «Калмособа» дастанында бу сәнәткары Саят-Нова илә бир сырада хатырлайыр.

Мараглыдыр ки, ингилабчы демократ язычыларын тәнгиди реализм үслубунда яздыглары әсәрләриндә белә, гоншу халгларын нүмайәндәләри мүсбәт планда көстәрилир, садә, саф үрәкли зәһмәткешләри тәмсил эдирләр (М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» п'есиндәки Мкртыч вә Аракел кими).

XX әсрин әввәлләриндә халглар арасындакы мәдәни әлагә даһа да гүввәтләнмишдир. О. Туманян, Ч. Мәммәдгулузадә, А. Ширванзадә, Ә. Һагвердиев кими язычылар чаризмин милли гырғын фитнәкарлығы заманы ялныз өз халгларынын адындан чыхыш этмәклә галмыр, өз әдәби-сияси фәалиййәтләрини гардаш халгларын үмуми тәрәгги вә асайишинә һәср эдир, бир-бирилә

мөһкәм достлуг әлагәси сахлайырдылар. Ә. Сабир «Бейнәлмиләл», А. Акопян исә «Милләтчиләрә» шеирләриндә бу достлуғун дүшмәнләрини ачыгдан-ачыға ифша эдирдиләр.

Азәрбайчан демократик мәтбуаты вә реалист әдәбиййаты тарихиндә чох бөйүк әһәмиййәтә малик олан «Молла Нәсрәддин» журналыны тәкчә Азәрбайчан халгы дейил, Русия, Гафгаз, Орта Асия, Иран, Һиндистан вә башга өлкәләрин халглары да сонсуз рәғбәтлә гаршылайырды. Буна сәбәб, милләтчи буржуа-мүлкәдар мәтбуатына зидд олараг, «Молла Нәсрәддин»ин милли мәсәләдә вә башга халглара мүнасибәтдә әсасән демократик мевгедән чыхыш этмәси иди. «Гаракүруһчуларын бүтүн ишләри мүхтәлиф милләтләрин мәнафеини бир-биринә гаршы гоймаг, авам вә кери галмыш күтләләрин шүуруну зәһәрләмәкдән» ибарәт олдуғу бир дөврдә «Молла Нәсрәддин» журналы милли мәсәләйә даир тәкчә һәяти фактлары шәрһ этмәклә галмыр, милләтчилик тәблиғ эдән «Фүюзат»дан тутмуш «Новое время»я гәдәр бүтүн буржуа-мүлкәдар мәтбуаты әлейһинә чәкинмәдән, мәрд-мәрданә мүбаризә апарырды. Һәмин дөврдә «һәр һансы бир гаракүруһчу гәзетдә рус кәндлиси илә, рус мешшаны илә, рус сәнәткары илә йәһуди, фин, поляк, күрчү, Украйна кәндлиси, мешшаны вә сәнәткары арасында гаршылыглы э'тимадсызлығын тәблиғ олдуғуну көрмәк мүмкүндүр[1]).

«Молла Нәсрәддин» исә тамамилә башга мәнбәләрдән гидаланмышдыр. Ону «зәманә өзү яратмышдыр». Бу мәнбәләрдән башлычалары 1905-чи ил ингилабы дөврүндә Русия вә бүтүн Шәрг өлкәләрини мүтләгиййәт гурулушуна гаршы мүбаризәйә сәсләйән рус пролетариатыны. Бакы фәһләләринин рәһбәрлийи алтында йүксәлмәкдә олан ингилаби һәрәкат, күтлә ичәрисиндә кениш яйылан, шүурларда өз әкс-сәдасыны тапан болшевик идеясы вә бу идеялары тәблиғ эдән болшевик мәтбуаты олмушдур. 1905-чи ил ингилабындан сонра иртичаын кәскинләшдийи, гудузлашдығы дөврләрдә мөвчуд үсул-идарәнин бүтүн чиркинликләрини, хүсусилә, милли мәсәләдәки алчаг шовинизм сиясәтини чох заман ачыгдан-ачыға чәсарәтлә ифша эдән бир журнал ялныз вә ялныз һәмин мәнбәләрдән гидалана биләрди.

«Молла Нәсрәддин» журналы илк нөмрәсиндән сона гәдәр милли әдавәтә, буржуа милләтчилийи вә империализм зүлмү әлейһинә кәскин, мә'налы шәкилләр, өлдүрүчү вә кинайәли фел'етонлар чап этмишдир. Бурада милли мәсәлә вә халглар достлуғу идеясына һәср олунмуш материалларын әксәриййәти кизли болшевик мәтбуатынын тә'сирилә әлагәдардыр. Мисал үчүн, И. В. Сталин йолдашын «Яшасын бейнәлхалг гардашлыг!» интибаһнамәсиндән бир ил сонра «Молла Нәсрәддин»ин биринчи нөмрәсиндә «шүурлу олмаян мүсәлманларын» вә «чар казакларынын» шәкли чәкилмишдир. Шәкилдә көстәрилир ки, мүсәлман вә эрмәниләр бир-бирилә вурушмагдан өтрү силаһ алырлар. Бүтүн тарих бою гапыбир гоншу олан, достлуг вә гардашлыг телләрилә бир-бирилә мөһкәм бағланан, истилачылара гаршы биркә силаһ галдыран ики халгын инди үз-үзә дуруб бир-биринә силаһ галдырмасына баис кизли, ганлы бир әл вар иди ки, дөврүн ингилабчы, тәрәггипәрвәр язычылары, мүһәррирләри буну «шейтан» адландырырдылар. Бөйүк ингилабчы сатирик М. Ә. Сабир эрмәни вә Азәрбайчан халгы арасында салынмыш әдавәти «Бейнәлмиләл» ше'риндә «фитнейи-иблиси-мәл'ун» дейә лә'нәтләйирди. Һагвердиев 1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин», журналында чап этдирдийи «Чәһәннәм мәктублары» әсәриндә милли гырғыны шейтанын (мүтләгиййәт гурулушунун) адына, чиркин әмәлләринә бағлаяраг, бу фитнәкарлы-

[1]) В. И. Ленин, «Милли һүгуг бәрабәрлийи», Әсәрләри 20-чи чилд, сәһ. 239—240.

ғын нәтичәләрини белә изаһ эдир: «Кечәдән бир нечә саат кечмиш Шуша шәһәринә варид олдум. Амма шәһәри көрмәдим. Чүнки дөрд әтрафы хәрабә иди, сорушдум бу эвләр нийә белә хәрабәдир? Дедиләр бурада шейтан өзүнә той эләйирди. Шәһәр эвләриндән мәш'әл гайырмышды. Доггуз күн бу нөв чырағбан эләйиб, топ-түфәнк илә той эләди».

Чох диггәтәлайиг бир һадисәдир ки, болшевик мәтбуаты вә Сталин йолдашын әсәрләриндә дә милли гырғынын сәбәбкарларына «иблис», «шейтан» дейә мүрачиәт олунурду «Гоч-Дә'вәт»дә чап олунмуш «Эй адам» сәрлөвһәли мәнзум парчада да охуюруг:

Көр нә күнләр кәтирдик башымыза,
Зүлм эләдик бачы-гардашымыза.
Нә шейтандыр ки, кирди арамыза,
Бизи тутушдуруб өзү шад олду
вә с.

Гәзетин «Кимдир шейтан вә нәдир онун фикри» адлы мәгаләсиндә ачыгдан-ачыға дейилир ки, һәмин шейтан чаризмдир, рус бүрократиясыдыр, «Молла Нәсрәддин» журналы да ики гардаш халгын арасына әдавәт тохуму сәпән «иблис»и чох мә'налы карикатураларла вә фел'етонларла ифша этмишдир. «Молла Нәсрәддин» журналынын милли мәсәләдә коммунистләрдән вә онларын кизли мәтбуатындан истигамәт алдығыны, онлардан өйрәндийини сүбут эдән бир факты дә гейд этмәк чох мараглыдыр.

И. В. Сталин 15 феврал 1905-чи ил тарихли «Вәтәндашлара! Яшасын гызыл байраг» интибаһнамәсиндә языр: «Чар һөкумәти Гафгазын мәркәзи олан Тифлисдә ганлы бир фачиә дүзәлтмәк вә сонра буну башга ерләрә яймаг нийәтиндә иди! Зарафат дейил: Гафгаз милләтләрини бир-бирилә салышдырыб, Гафгаз пролетариатыны өз ганында боғасан! Чар һөкумәти севиндийиндән әлләрини овушдурурду. О, һәтта эрмәниләри гырмаға чалышан интибаһнамәләр дә яймышды!.. Лакин бирдән февралын 13-дә милләтләрә эрмәни, күрчү, мүсәлман вә руслардан ибарәт бир күтлә, санки чар һөкумәтинин ачығына, Ванк килсәсинин һәйәтиндә топланыб анд ичир ки, арамыза әдавәт тохуму сәпән, иблисә гаршы мүбаризәдә «бир-биримизә көмәк эдәчәйик»[1]).

Һәмин интибаһнамәдән бир ил сонра «Гоч-Дә'вәт» гәзетиндә, эрмәни-мүсәлман гырғынындан һәзз алан чар һөкумәти һаггында язылыр: «Шейтан шадланыр, шейтан күлүр, бир бахын мәним әмәлимин мейвәләринә, дейиб өз-өзүнә кейфләнир».

И. В. Сталин йолдашын юхарыдакы сөзләринә вә «Гоч-Дә'вәт» гәзетиндән кәтирдийимиз мәтнә мувафиг тәрздә «Молла Нәсрәддин» журналында үч шәкил чәкилмишдир. Бу шәкилләрин биринчисиндә авам эрмәни илә мүсәлманын бир-биринә гәзәбләниб хәнчәр чәкмәсиндән шейтан зөвг алыр, севиндийиндән әлләрини овушдурур, икинчи шәкилдә онлар тутушуб вурушаркән «шейтан өз әмәлинин мейвәләрини» көрдүкдә даһа да шадланыр, күлүр вә ойнайыр; үчүнчү шәкилдә исә санки чар һөкумәтинин (шейтанын) ачығына онлар көһнә, меһрибан достлар кими барышыр, өпүшүр вә араларында әдавәт тохуму сәпән иблисә гаршы мүбаризәдә бирләшәчәкләринә бир-бирини инандырырдылар. Бу вәзиййәти көрән шейтан горхуя дүшүр вә ағлая-ағлая гачыр. Беләликлә, чар һөкумәтинин ики гардаш халгын арасына салдығы бу ганлы әдавәтин башланмасы, кедиши вә нәтичәсини көстәрән һәмин шәкилләрин мөвзуунун юхарыдакы мәнбәләрдән көтүрүлдүйүнү эһтимал этмәк олар.

II.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәси милли мәсәләдә сон дәрәчә кәскин тарихи чеврилишләр яратды. Бунун нәтичәсиндә формача милли, мәзмунча сосялист мәдәний-

[1]) И. В. Сталин. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 92—93.

йәт йүксәк тәрәггийә чатды. Милли мәсәләнин бәдии әсәрләрдә гоюлушу саһәсиндә дә совет халгларынын, о чүмләдән Азәрбайчан халгынын әдәбийятында тамамилә ени идея мәзмуну, ени бәдии кейфиййәтләр яраныб инкишаф этди.

Азәрбайчан әдәбийятында халглар достлуғу идеясыны тәблиғ эдән әсәрләрин ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә олунуб кениш яйылмасы Совет Иттифагы Коммунист партиясынын сосялист милләтләрә бәсләдийи бөйүк гайғынын бир ифадәсидир. М. И. Калинин «Халгымызын мә'нәви симасы һаггында» адлы әсәриндә өлкәмиздә сосялист мәдәниййәтинин тәрәггисиндән вә ССРИ халглары әдәбийятынын яйылмасындан данышаркән, башга гардаш халгларын классикләри сырасында М. Ф. Ахундовун да адыны чәкмишдир: «Рус халгы ССРИ-нин башга халглары әдәбийятынын классикләри олан Шевченко, Ахундов, Руставели, Ованес Туманян вә Шолом Алейхемлә таныш олмушдур».

Интернасионализм вә халглар достлуғу саһәсиндә классик әдәбийятымызын көзәл ән'әнәләрини давам этдирән Азәрбайчан совет әдәбийяты ени вә зәнкин кейфиййәтләр газанмышдыр. Халгларын гаршылыглы мүбариз бирлийини, әмәкдашлығыны, пролетар интернасионализмини тәблиғ руһунда вә дүня иртичасына, космополитизмә, милләтчилийә гаршы мүбаризә шәклиндә мейдана чыхан бу мөвзуун ишләнилмәсиндә мүасир әдәбийятымызын бир чох мүвәффәгиййәтләри вардыр.

Азәрбайчан совет поэзиясында бә'зи поэмалары истисна этсәк, демәк олар ки, халглар гардашлығы вә интернасионализм мөвзуу даһа чох лирикада экс олунмушдур. Бу лирик шеирләрдә халгларымызын гаршылыглы достлуғу, әмәкдашлығы, ядэлли ишғалчылара гаршы биркә мүбаризәси, йүксәлиши, инкишаф йолу ялныз поэтик шәкилдә тәрәннүм эдилдийиндән, кениш һәят һадисәләри һаггында әсаслы мә'лумат вермир. Драматуркия вә нәсримиз исә совет халгларынын кечдийи инкишаф йолуну экс этдирән мараглы, бәдии материалларла зәнкиндир. Бунунла белә драматуркия вә нәсрдә дә бүтүн тарихи дөврләр халгларымызын достлуг әлагәләринин йүксәк сәнәткарлыгла экс этдирилдийини сөйләмәк олмаз.

Бунунла белә, классикләримизин, хүсусән, XIX вә XX әср реалистләринин әсәрләрини вә Азәрбайчан совет әдәбийятынын көзәл нүмунәләриндән олан «Вагиф», «Гачаг Нәби», «Кизли Бакы», «1905-чи илдә», «Ханлар», «Дөйүшән шәһәр», «Шамо», «Дашгын», «Бир кәнчин манифести», «Дүня гопур», «Кәләчәк күн», «Абшерон», «Ленин», «Ленинград көйләриндә», «Мүһарибә» вә башга бу кими көркәмли әсәрләри там һалда көтүрдүкдә Азәрбайчан халгынын башга халгларла гаршылыглы достлуг вә һәмрә'йлийинин йүксәлиш йолу илә мөһкәмләнмәси вә интернасионализмин маһиййәти һаггында мүәййән реал тәсәввүр әлдә этмәк олар.

Азәрбайчан халгынын гоншу эрмәни вә күрчүләрлә гаршылыглы достлуғунун тарихи чох гәдимдир. Онларын харичи ишғалчылардан, хүсусән Иран вә Түркийә гәсбкарларындан горунмаг үчүн бирләшдикләри дөврдән э'тибарән бу достлуг даһа да инкишаф этмиш, мөһкәмләнмишдир.

Классик язычылардан Х. Абовяның «Эрмәнистанын яралары», Н. Бараташвилинин «Күрчүстанын талеи», Ә. Һагвердиевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» әсәрләри, Ч. Ча'бәрлынын «Од кәлини», С. Чиковаинин «Давид Гурамишвили һаггында нәғмә», С. Вурғунун «Вагиф» әсәрләри ишғалчыларын Загафгазияны игтисади вә мә'нәви чәһәтдән әсарәт алтына алмаг чидд-чәһдини, бу ниййәтин халг тәрәфиндән алтүст эдилдийини тәсвир эдир. Бу әсәрләрдә гоншу халгларын биркә, үмуми дүшмәнә гаршы мүбаризәләрдә ваһид гүввә кими бирләшмәси тәсвир эдилмишдир. Чүнки әрәб, Иран вә түрк ишғалчылары бу халг-

ларын һәр биринә эйни дәрәчәдә гәддар олмушлар. Мәһәммәд шаһ Гачарын XVIII әсрин ахырларындакы һәрби йүрүшү заманы Вагифин өлүмү һаггында фәрман вермәси, көзәл Тифлиси яндырмасы вә бу ганлы дөйүшләрдә Саят-Нова кими достлуг, гардашлыг тәрәннүмчүләринин һәлак олмасы буну тәсдиг эдир.

С. Вурғун «Вагиф» п'есиндә кечмиш һәяти һәгигәти мүасирлик чәһәтдән нечә ишләмәк лазым кәлдийинин көзәл нүмунәсини вермишдир. «Вагиф» п'есинин тәкчә Азәрбайчан сәһнәсиндә дейил, башга гардаш совет халгларынын театрларында, хүсусән Тбилиси вә Ереванда мүвәффәгиййәт газанмасы әсәрин мүасирлийини, актуаллығыны нүмайиш этдирир.

«Вагиф» п'есиндә совет вәтәнпәрвәрлийинә даһа гиймәтли вә дәйәрли кейфиййәт кими дахил олан әламәт—Загафгазия халгларынын ишғалчылара гаршы ваһид бир гүввә кими аяға галхмасыдыр.

Шаирин поэтик исте'дадынын ән көзәл мәһсулларындан бири олан бу әсәрдә тарихи һадисәләр, инсанлар өз конкрет һәяти чизкиләри, әламәтләри вә фәрди чәһәтләри илә көстәрилмишдир. С. Вурғунун бу әсәриндә бә'зи тарихи фактлар олдуғу кими верилмәсә дә, халгларын енилмәз бирлик вә һәмрә'йлийи доғру экс этдирилмишдир. Бу һәмрә'йлик вә бирлийин маһиййәти нәдән ибарәт олмушдур?

XVIII әсрин икинчи ярысында Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын башчылығы илә Иран гошунлары ики дәфә Загафгазия үзәринә һүчума кечмишдир. Бу һүчумларын һәр икиси Азәрбайчан, эрмәни вә күрчү халгларынын әлбир мүгавимәти нәтичәсиндә дәф эдилмишдир. Һәр ики гәләбәдә зәманәсинин ән көркәмли дөвләт хадими вә шаири Вагифин хидмәти дә аз олмамышдыр. Шаһ гошунларынын илк һүчуму көзләнилдийи вахт Вагиф, гоншу дөвләтләрлә гаршылыглы ярдым иттифагына кәлмәк үчүн Тифлисә вә Еревана кетмишдир. Тарихи сәнәдләрдә гейд эдилдийи кими, бу чүр вәтәнпәрвәр тәдбирләрин нәтичәсиндә Азәрбайчан, эрмәни вә күрчү халглары «анд ичиб һәмгәсәм олмушдулар ки», «Һеч вахт Аға Мәһәммәд шаһын итаәтини гәбул этмәйиб, бир-биринә мүттәфиг вә көмәк олуб, һеч вәчһлә бир-бириндән айры олмаялар».

Биринчи дәфә Аға Мәһәммәд шаһ бир айдан артыг шәһәри мүһасирәдә сахласа да, Шуша галасына—Азәрбайчан вә эрмәниләрин биркә горудуглары истеһкама кирә билмәмишдир.

Әсәрдә гоюлмуш бу тарихи һәгигәти Вагифин дөврүндә яшаян вә Гачар басгынынын чанлы шаһиди олан Гарабағ тарихчиси Мирзә Чамалын «Гарабағнамә» әсәриндә вердийи мә'лумат да тәсдиг эдир. Тарихчи языр ки, о вахт онун өзү дә Ибраһим ханын янында имиш вә һәр күн баш верән һадисәләри көрүрмүш, Гарабағ әһли-мүсәлман вә эрмәни күлли гошун илә ханын һүзурунда һазыр даяныбмыш.

«Вагиф» п'есинин 5-чи, 6-чы, 10-чу вә 11-чи шәкилләриндә Гачарын күрчү әсирләрилә амансыз рәфтары, азәрбайчанлы Элдарын вә онун дәстәсиндә фәал иштирак эдән эрмәни Аршагын күрчүләрә гардашлыг әли узатмасы, нәһайәт, онларын үмуми дүшмәнә гаршы биркә чыхышлары тәсвир олунмушдур. Бу мотивләр п'есдә эпизодик һадисә вә сурәтләрлә мәһдуд олараг галмыш, әсәрдә инкишаф этдирилиб өн плана чыхарылмамышдыр. Лакин халглар достлуғу идеясы илә бағлы олан, эрмәни вә күрчүләрә мәһәббәт тәрбийә эдән һиссләр әсәрдә гүввәтли тә'сир күчүнә маликдир. Гачар күрчү әсирләриндән Шаликону кичик гардашы илә бир-бирини дидиб парчаламаға мәчбур эдир. Галиб кәләнә «азадлыг» вә'д эдир. Шалико Гачарын бу тәклифинә э'тираз этмәкдән чәкинәрәк, һеч бир чыхыш йолу көрмәдән гардашыны вурушмаға чағырыр вә мәни парчалайыб эвимизә гайыт!—дейир. Шаир бурада чох тә'сирли фачиәви бир сәһнә яратмагла

эйни заманда дөврүн һәгигәтинә садиг галараг, һәмин гардашлары һәлә йүксәк шүура малик олмаян адамлар кими вермишдир. Шаир онлары икид, лакин садәлөвһ инсанлар кими көстәрмишдир. Шалико Гачарын ганлы пәнчәсиндән гуртардыгдан сонра Элдарла таныш олуб дәрдләшир, Күрчүстана кедир. О, дәстәси илә енидән көмәйә кәлир. Бу көмәкдән үрәйи дағa дөнән Элдар дейир:

Бу дағлар сизиндир, әзиз гардашлар!
Әлләрин ағзы илә өпүрәм сизи,
О азадлыг севән гәлбләринизи...
Чохдан истәдийим бу гардашлыгын
Бу дағлардан бөйүк бир гүдрәти вар
Гой инди табласын Мәһәммәд Гачар!

Сонра Шалико Вагифин эдам эдиләчәйи хәбәрини эшидәрәк, Элдарын дәстәси илә бирликдә бөйүк шаирин көмәйинә кедир.

Әсәрдә үч халгын һәрби әмәкдашлығы онларын мә'нави бирлийи илә айрылмаз сурәтдә бағлы көстәрилир. Мәһәммәд шаһа гаршы вурушмада әлбир олан дәстәнин горхмаз икидләри чох вахт Саят-Нованын гошмасыны, Вагифин гәзәлләрини, Руставелинин ше'рини охуюрлар. Өзүнү «ер үзүнүн аллаһы» саян, Тифлиси одлара галаян, бүтүн халглары гылынчдан кечирмәк эһтирасы илә аловланан бир деспотун мәғлубиййәтиндән доған үмумхалг шадлығынын—бу халглар достлуғунун бөйүк мә'насы вардыр.

Доғрудан да Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмә хәбәрини, онун һүчумуна мә'руз галан халглар бөйүк шадлыг вә севинчлә гаршыламышдылар.

С. Вурғун «Вагиф» п'есиндә айры-айры гүввәтли штрихләр васитәси илә Загафгазия халгларынын Русияя һүсн-рәғбәтини нәзәрә чарпдырыр.

Вагиф Екатеринадан көндәрилән әсаны горуюб сахлайыр, она көрә ки, о, зүлмкар рус падшаһындан ядикардыр; она көрә ки, бу әсая шәкил верән бир рус сәнәткарыдыр. Башга халглара һөрмәт эдәнләри «танры дүшмәни», «вәтән хаини» адландыран Шейх исә Вагифин әксинә олараг, рус халгына нифрәт тәблиғ эдир. Язычынын өлдүрүчү сатирасына һәдәф олан бу сурәтин хәтт-һәрәкәти дә тарихи һадисәләрлә әлагәдардыр. О заманлар Түркийәнин һаким даирәләри Загафгазияда Русияя рәғбәтин артдығыны көрдүкдә әһали арасында экс тәблиғат апармаг үчүн өз часусларыны бурая көндәрирдиләр. Бу барәдә олан сәнәдләрин бириндә гейд эдилир ки, Түркийә султаны тәрәфиндән көндәрилән бир часус Гарабағ ханы Ибраһимин янына кәлмишди. «Вагиф» п'есиндә Ибраһим ханын сарайындакы Шейхин симасында сатгын дин хадимләринин ич үзү ачылыб көстәрилмишдир. Шаир, Шейхи һаглы олараг мәһз халгын габагчыл нүмайәндәси Вагифин дили илә ифша эдир.

Вагифин башга халглара мәһәббәт бәсләдийи дә тарихи бир һәгигәтдир. О, Гачара гаршы мүбаризәдә күрчүләрлә иттифаг яратмаг үчүн Тифлисдә олдуғу мүддәтдә вә башга вахтларда Күрчүстанын габагчыл адамларындан, «Иззү-кәмал» саһибләриндән, «Тифлисин дилбәри-зибаларындан», көзәл тәбиәтиндән шеирләриндә бөйүк мәфтунлугла бәһс этмишдир.

Ә. Һагвердиевин 1907-чи илдә яздығы «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» п'еси дә эйни мөвзуя һәср олунмушдур. Бу әсәрлә «Вагиф» п'есини мүгайисә этсәк, совет язычыларынын ярадычылығында халглар достлуғу идеясынын ени кейфиййәтдә ишләнмәси һаггында мүәййән тәсәввүр әлдә этмәк олар. Һагвердиев п'есдә бир чох реал сәһнәләр вә образлар ятатса да, Гачара гаршы мүбаризәдә ики гоншу халгын зәһмәткешләринин (Азәрбайчан вә күрчү) әлбир олдуғуну илк планда көстәрмәмиш, бу мүбаризәни айры-айры шаһ вә сәркәрдәләрин чарпышмасы кими вермишдир ки, бу да әсәри тарихи

һәгигәтдән мүәййән гәдәр узаглашдырмышдыр.

С. Вурғунун «Вагиф» п'есиндә исә бу мәсәлә илк плана чәкилмиш, һәятилик чәһәтдән даһа доғру гоюлмуш вә бәдии реаллыгла һәлл эдилмишдир.

1905-чи ил ингилабына гәдәр дахили дүшмәнләрә гаршы халгларын әлбир мүбаризәсинә даир дә бир чох әсәрләр мейдана чыхмышдыр. Бунлардан С. Рүстәмин «Гачаг Нәби» п'еси, М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» романы, С. Рәһманын «Нина» повести диггәти хүсусилә чәлб эдир.

С. Рүстәм «Гачаг Нәби» п'есиндә ерли феодаллара, мүтләгиййәт гурулушуна гаршы кәнддә аловланан халг үсянларыны, мәшһур Гачаг Нәбинин ады илә бағлы олан һадисәләри тәсвир эдәркән XIX әсрин сонларында Азәрбайчан халгынын эрмәниләрлә олан гардашлыг мүнасибәтини көстәрмишдир. Богдан киши илә Нәбинин арасындакы мәсләк достлуғу бу чәһәтдән характерикдир.

П'есин үчүнчү шәклиндә тәсвир эдилир ки, Богдан киши оғлу үчүн базардан той эһтияты алыб кәтирәркән, йолда бир нәфәр ону союбварйохуну алмыш вә өзүнүн Нәби олдуғуну билдирмишди. Богдан киши Нәбинин дәстәси илә растлашаркән Нәбини эрмәни халгынын көзүндән салмаға чалышан бәйләрин вә чар мә'мурларынын дүзәлтдийи бу һийлә ачылыр. Нәби бәйләрин таланчы гулдурлары тәрәфиндән инсафсызчасына союлмуш Богдан кишини чох бөйүк эһтирамла гаршылайыр.

Эрмәни халгына һөрмәтим вардыр,
Онун дүшмәнинә нифрәтим вардыр—

дейәрәк, оғлу Сәркисин тоюну ярымчыг гоймамаг үчүн тачирләрдән алдығы маллары она верир. Гоча да бу сәхавәти бөйүк севинчлә гаршылайыр:

Нәби, гурбан олум сәнин боюна,
Дәстәнлә оғлумун кәлин тоюна!
Кәлин, гурбан кәсим,—бир көк гочум вар—
Гапым үзүнүзә ачыгдыр, достлар!

Нәбинин дүшмәнләри тәрәфиндән гурулан һийләнин ифша эдилмәси, һәмин дөвр үчүн ичтимаи әһәмиййәтә малик характерик бир вәзиййәт иди.

Русияда капитализм әлагәләринин инкишафы Гафгаз халгларынын милли әламәтләрини кет-кедә айдынлашдырыр, милли азадлыг һәрәкатыны гүввәтләндирирди. О заман һәлә «Әкинчи» гәзети Тифлисдә чап олунан «Мышаг» гәзетини милли әдавәт салмагда тагсырландыраpаг халглар гардашлығы идеясыны ирәли сүрмүшдүр. «Әкинчи» гәзети эрмәни халгы илә Азәрбайчан халгы арасында тарихи достлуғун сарсылмаз олдуғуну көстәриб язырды:

«Нечә йүз илдир ки, биз эрмәнниләрлә гоншулуг эдирик, инди чәнабыныза эйб дейилми ки, бизим арамыза әдавәт салырсыныз».

Халглар арасында әдавәт салан фитнәкарларын кимләрдән ибарәт олдуғу «Гачаг Нәби» п'есиндә тарихи һәгигәтә уйғун бир шәкилдә көстәрилмишдир. Нәбинин эрмәниләр тәрәфиндән горунуб кизләдилдийи хәбәрини алан началник кәндин ағсаггалы Богдан кишини чағыртдырыр, әввәлчә фитнәкар шейтана мәхсус мүлайим бир диллә һәр ики халгын бир-биринә куя ярандыгдан дүшмән олдуғуну иддиа эдир. Халгы дини әдавәтә сәсләйән бу мүртәчеләрин чағырышына гаршы Богдан киши бүтүн эрмәни зәһмәткешләри адындан дейир:

Данышмаг әлимдән кәлмәйир әфсус,
Чәнаб биз динайры гардашларыг...

Коха

Сус!...

Богдан

Даяныы сөзүмүн керисн дә вар...
Дост олмушдур бизим дәдә-балар,
Эрмәни-мүсәлман бу вахта кими
Өмр эдиб доғма бир аилә кими,

Севинчимиз бирдир, дәрдимиз
бирдир,
Бизи айыранын ери гәбирдир.

Севинчи, дәрди бир олан ики халгын дүшмәнләри дә эйнидир.

«Гачаг Нәби» п'есиндә ермәни вә Азәрбайчан халгынын дүшмәнләринә гаршы вурушан гачаглары һәр ики милләтин йохсуллары ән'әнәви бир гайда олараг кизләдиб сахлайыр, онлардан өтрү синәләрини галхана чевирирләр. Началник вә Маһмудбәй ермәни кәндлиләрини һәдәләйәрәк билдирирләр ки, онлар Нәбини әлә вермәсәләр, су архларыны, бәндләри бағлайыб кәнди тамамилә сусуз гоячаг, евләрә од вурачаглар. Онун башыны кәтирәнләрә исә чохлу пул вериләчәкдир. Дүшмәнләрин бу тәклифинә гаршы Нәбинин үрәк досту Богдан киши дейир:

«Од вуруб бу юрда салсаныз
янғын;
бизим арамызда тапылмаз сат-
гын!»—

дейир.

А. Шанг 1910-чу илдә яздыгы «Интиһармы, яшамагмы» адлы кичик һекайәсини Азәрбайчан вә ермәни халгы арасындакы игтисади-мә'нәви әлагәнин конкрет һәяти тәсвиринә һәср етмишдир. Дар күнлдә бир-биринә әл тутан Аслан вә Ованес өз һәятларыны өлүм тәһлүкәсиндән хилас едирләр. Язычы өз гәһрәманынын дили илә ики халгын гаршылыглы мәһәббәт һиссинин бөйүклүйүнү белә мә'наландырмышдыр: «Мәнчә бизи гуртаран нә сәнсән, нә дә мән. Бизлә олан вәтәндашлыг вә сәмими гардашлыг һиссидир. Һәр икимиз о өлмәз һиссә миннәтдар олаг!».

Бөйүк рус халгынын көмәйи вә башчылыгы илә Загафгазия халгларынын дахили дүшмәнләрә гаршы әлбир мүбаризәси биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә даһа да гүввәтләнир. Бу мүбаризә «милләтләр колейдескопу» олан Бакыда хүсусилә йүксәк интернасионал мәзмун кәсб едир.

М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» романында мүхтәлиф милләтләрин зәһмәткешләринин марксист-интернасионал дәрнәкләрдә нечә бирләшдикләри, араларында яранан достлуг вә һәмрә'йлийин Бакы пролетариаты һәятында ени кейфиййәт олдуғу айдын чизкиләрлә көстәрилир. Павлуша, Әскәр вә Айрапет кими фәһләләрин гардашлыг бирлийи синфи бирлик олараг доғру вә реал тә'сир бағышлайыр.

Мүәллиф милли тәфригә, милли нифрәт һисси илә яшаян мешшан. буржуа тәбәгәләринин үфунәтли батаглыгында бу пролетар достларыны тәзә вә әтирли чичәкләр кими көстәрмишдир. Онлар бир-биринин һейсиййәтини өз вичданы борчлары кими горуюрлар. Мисал үчүн, чырчындыр палтарда конкая миндийинә көрә Серкей Василичи тәһгир едиб вурмаг истәйән бир рус аристократыны Әскәрин чәсарәтлә, оғул мәһәббәти илә мүдафиәйә галхмасы, ермәни Айрапетин дашнагларын әксингилаби хәтт-һәрәкәтини ифша етмәси бу достларын тәкчә сөздә дейил ишдә дә мәсләк бирлийини горуюб уча тутдугларыны көстәрән сүбутлардыр. Лакин бә'зи ингилабчыларын, хүсуси илә, даһа чох фәалиййәт көстәрән, мөһкәм ирадәли, чевик вә бачарыглы Женянын мачәралары бә'зән инандырычы олмадығы кими, бир чох һәрәкәтләринин нәтичәси дә әсәрдә охучу үчүн кизли галыр (онун Бакы милйончусунун евиндәки хидмәти вә с.).

Бундан башга, Женя гаршысына тез-тез чыхан манеәләри йүнкүл мүвәффәгиййәтлә арадан галдырыр, иш бәркә дүшәндә көзләнилмәз тәсадүфләр пейда олур вә нағыллардакы гәһрәманлар кими о да асанлыгла өз арзусуна етишир. Лакин романда Женя илә әлагәдар олан реал сәһнәләр дә аз дейилдир. Ладо Кетсховелинин рәһбәрлийи илә ишләйән кизли мәтбәәдә чап олунан ингилаби вәрәгәләри Женянын мүхтәлиф йолларла яймасы инандырычыдыр.

Романда кизли мәтбәәнин фәалиййәтинә аз ер верилсә дә, онун көрдүйү иши фәһләләр ичәрисиндәки

екс-сәдасы күчлү вә доғру көстәрилмишдир.

Бакы кизли мәтбәәсиндә Ленин «Искра»сы, «Брдзола» гәзети вә ингилаби интибаһнамәләрдән башга марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри дә нәшр олунурду. Белә бир мүһүм ингилаби фәалиййәтлә мәшғул олан «Нина» мәтбәәсинин иши С. Рәһманын «Нина» повестиндә бир гәдәр кениш вә әтрафлы тәсвир олунмушдур. «Кизли Бакы»да олдуғу кими «Нина» повестиндә дә мүхтәлиф халглардан олан ингилабчы рәһбәрләрдән башга, мүбариз фәһләләр дә көстәрилмишдир. Онлар өз мараглы фәалиййәтләри, шәхси талеләри илә диггәти чәлб едирләр. Юхарыда көстәрдийимиз кими тарихи сималар әсәрдә чох сәтһи верилмишдир. Лакин Әждәр, Гулам, Иван Николаевич вә онун гызы Вера образлары чанлы вә реалдыр. Әждәрин Вераны севмәси тәбии чизкиләрлә әсасландырылмышдыр: «Вера азәрбайчанлы аиләләри ичәрисиндә бөйүмүш олдуғундан Азәрбайчан дилини тәмиз билир, Әждәр һәр заман рус фәһләләри илә әлагәдар олдуғу үчүн рус дилиндә көзәл данышырды. Вера да, Әждәр дә нәсилбәнәсил фәһлә олмушдулар. Һәр икиси һәятын бүтүн ачылыгларыны, зүлмү, ачлығы, ишсизлийи көрмүшдүләр. Онлар бирбирләринә һәм тәбиәт, һәм дә аилә чәһәтдән яхын идиләр. Бу яхынлыг онларын гәлбиндә севки гығылчымыны аловландырмышды». Әсәрдә әсас мәгсәд олараг, кизли мәтбәәнин фәалиййәтини екс етдирмәк мәсәләси көтүрүлсә дә, Әждәр, Гулам вә Иван Николаевичин аиләләри, онларын һәяты повестин мәркәзиндә дайанмышдыр.

Әждәрин Бир май нүмайишиндә бүтүн халгларын фәһләләрини бирлийә чағыран нитги, полисләр тәрәфиндән ағыр яраландыгдан сонра Мария халанын «кечә-күндүз гонум-гоншу үчүн палтар тикәрәк Әждәри дирилтмәси», Веранын вәһшичәсинә өлдүрүлмәси, Әждәрин һәбсә дүшмәси, Гуламын Иван Николаевичин аиләси илә гәбристанлыгдакы көрүшү, нәһайәт һәбсдән гачан Әждәрин танымадығы рус фәһләси тәрәфиндән мүһафизә едилмәси повестин ән тә'сирли парчаларыдыр. Бу парчаларда, хүсусән Бир май нүмайишинин тәсвириндә «Ана» романынын тә'сири даһа да көзә чарпыр. Лакин гоча Иван Николаевичин аиләси, Вера вә онларла дост олан Әждәр «Кизли Бакы»дакы гоча Серкей Василичин аиләсини, Женя вә Әскәри хатырлатдығындан тәсвирләр бә'зән екнәсәг көрүнүр. Бу бәнзәйишдә бирчә кичик фәрг ондан ибарәтдир ки, Вераны рус фәһләси Павлуша дейил, азәрбайчанлы Әждәр севир. Онларын ердә галан хасиййәтләри, мүнасибәтләри, һәтта кизли тәшкилатдакы фәалиййәтләри, демәк олар ки, эйнидир.

А. Шаигин «Араз» романы да «Кизли Бакы» романынын әһатә етдийи дөврүн һадисәләриндән бәһс едир. Шаирин нәср ярадычылығында мүһүм бир һадисә олан бу әсәрдә интернасионалист Бакы фәһләләринин бирлийи вә бу бирлийи позмаға чәһд едәнләрин ифшасы инандырычы, һәм дә мараглы шәкилдә ифадә едилмишдир. Араз, Азад. Серйожа, Таня кими бир-биринә вә тәшкилата сәдагәт көстәрән сурәтләр дәрин рәғбәт оядыр, сатгын Ванюша нифрәт вә гәзәб һәдәфи олур. Әсәрин биринчи чилдиндә онун мәһви көстәрилмәсә дә, мә'нәви сарсынтылары вә мәғлубиййәти көз габағындадыр.

«Араз» романында 1905-чи ил ингилабынын Бакы фәһләләринә тә'сири, онларда мүбаризә ешгини аловландырмасы да көстәрилмишдир. 9 январ һадисәсиндән бәһс едән едиб языр: «Чардан мәрһәмәт көзләйән садәдил зәһмәткеш күтләләрин көзү ачылыр, кетликчә чарын сиясәти ифша олунурду». А. Шаигин бир чүмлә илә ифадә етдийи бу мәсәләйә—9 январ һадисәсинә С. С. Ахундов «Нә үчүн» адлы кичик бир һекайә һәср етмиш вә «чар 'Забадан имдад көз-

ләйән» рус фәһләләринин фачиәсини, гәзәбини вә онлара халгымызын гардашлыг мәһәббәтини ифадә этмишдир.

Биринчи рус ингилабына гәдәрки дөврдә халгларын өз истиглалиййәти уғрунда харичи вә дахили дүшмәнләрә гаршы әлбир мүбаризәсинә һәср олунмуш әсәрләрин бә'зиләри сәнәткарлыг чәһәтдән һәлә йүксәк кейфиййәтли олмадығы кими, бу мөвзуда язылан китаблар мигдарча да чох аздыр. Әрәб, сәлчуг вә монгол истиласына гаршы Загафгазия халгларынын биркә мүбаризәсини, бу мүбаризәдә мөһкәмләнән достлуғу вә әмәкдашлығы габарыг тәсвир эдән әсәрләр, демәк олар ки, йохдур.

Сонракы тарихи дөврләри, хүсусән, биринчи рус ингилабы дөврүнү экс этдирән көркәмли әсәрләрдә халглар достлуғу идеясы мәркәзи мәсәлә һесаб олур. Бу әсәрләр бәдии үмумиләшдирмә чәһәтдән биткин олмагла, халглар гардашлығыны позмаға чалышан чаризмин, ерли милләтчиләрин фитнәкар сиясәтини ифша эдир вә мүхтәлиф милләтләрин фәһләләри арасында яранан интернасионал бирлийин мөһкәмләнмәсини, гәләбәсини көстәрир. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» п'еси тәкчә халглар достлуғуна һәср олунан әсәрләр ичәрисиндә дейил, һәм дә совет драматуркиясынын ән көзәл әсәрләри арасында бөйүк мөвгеә маликдир. Драматург бу әсәриндә мүтләгиййәт үсул-идарәсинин вә ерли буржуазиянын гырғын төрәтдийи дөврдә Азәрбайчан вә эрмәни халгынын мә'нәви бирлийинин, мүбаризәсинин реал сәһнәләрини яратмышдыр.

«1905-чи илдә» п'есиндә тәсвир олунан һадисәләрин тәбиилийини тәсәввүр этмәк үчүн һәмин дөврүн кизли болшевик мәтбуатында вә реалист, демократик әдәбиййатында һәмин һадисәләр мүнасибәтилә верилән бә'зи фактлары бир даһа хатырлатмаг лазымдыр. «Гоч-Дә'вәт» газетинин 1906-чы ил нөмрәләринин бириндә азәрбайчанлы вә эрмәни театр һәвәскарлары тәрәфиндән Дәрбәнддә Н. Б. Вәзировун «Яғышдан чыхдыг, яғмура дүшдүк» п'есинин тамашая гоюлмасы мүнасибәтилә мә'лумат чап олунмушдур. Эрмәни дилиндә олан бу мә'луматда дейилир: «Театр Азәрбайчан, эрмәни вә рус ичтимаиййәти илә башдан аяға гәдәр долу иди. Буну севинчли бир һадисә һесаб этмәк олар. Та ики илдир ки, Гафгазда ики гоншу халгын гызыл ганы төкүлүр... Лакин бурада һәмин азәрбайчанлылар, эрмәниләр енә дә әл-әлә вериб гардашчасына биркә фәалиййәт көстәрирләр».

Гейд этдийимиз кими, «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә дә милли гырғын фитнәкарларынын ифшасына даир, зәһмәткеш халглар арасындакы достлуғун мөһкәмлийи һаггында чохлу шәкилләр, фел'етонлар, шеирләр вә мәгаләләр вардыр. Бунлардан бир чоху, эһтимал ки, «Кизли Бакы» вә «1905-чи илдә» әсәрләринин яранмасында М. С. Ордубадийә вә Ч. Чаббарлыя зәнкин материал вермишдир.

Ч. Чаббарлы өзү дә «1905-чи илдә» п'есини язаркән дәриндән тәдгигат апардығыны гейд этмишдир. Әсәрдәки айры-айры штрихләр дә көстәрир ки, бу тәдгигат мәнбәләриндән бири мәһз «Молла Нәсрәддин» журналы имиш.

«1905-чи илдә» п'есиндә тәсвир олунур ки, «онлар гоншу идиләр. Ики күлфәт, бири азәрбайчанлы иди, бири эрмәни, лакин онларын яшайышы бир иди... Ушаглары бир эвдә бөйүйүр, маллары бир ердә отлайырды, тоюглары бир һиндә юмуртлайырды». «Молла Нәсрәддин» журналында да ики гардаш халгын бир кәндлә гапыбир гоншу олмасы белә нағыл эдилир:

«...Кәндин чамаатынын ярыя гәдәри эрмәни вә ярысы мүсәлмандыр... Уча атын үстүндә отуруб кәндин алчаг диварларындан һәйәтин һамысыны көрүрдүм. Һәйәтин бириндә бир эрмәни арвады тоюг-чүчәйә дән сәпирди, бир һәйәтдә бир мүсәлман арвады архын кәнарында габ ююрду».

Бундан башга «Молла Нәсрәддин» журналында Бакы милйончусу Тағыевин чар медаллары вә пагону илә бәзәнмиш шәкли чәкилмиш вә алтындан язылмышдыр: «Мән чәми мүсәлманларын тәрәфиндән әрз эдирәм ки, биз мүсәлманлар чанымызы вә малымызы һөкумәтин йолунда фәда этмәйә һазырыг». Эйни сөзләри «1905-чи илдә» п'есиндә губернатордан медал алан Саламовун (Тағыев бир нөв Саламовун прототипидир) дилиндән дә эшидирик: «Падшаһа яз ки, биз Гафгаз мүсәлманлары чанла-башла падшаһа гуллуг этмәйә һазырыг».

Ч. Чаббарлы белә реал фактлардан истифадә эдәркән, өз тәдгигат материалларына, милли мәсәләйә даир марксизм-ленинизм нөгтейи-нәзәриндән тәнгиди янашмагла бәрабәр, достлуғуну гәләмә алдығы һәр ики халгын игтисадиййатыны, мәишәтини дә дәриндән өйрәнмишдир.

Язычы бу тарихи мөвзуа яшадығы дөврүн нөгтейи-нәзәриндән янашмыш вә сосялист реализми принсипинә тамамилә чаваб верән бир әсәр яратмышдыр.

«1905-чи илдә» п'еси илк дәфә тамашая гоюларкән буржуа милләтчиләри әсәри сияси чәһәтдән янлыш һесаб эдир, она ағыр зәрбә вурмаг үчүн гейд эдирдиләр ки, «Чаббарлы 1905-чи ил ингилабында әсас э'тибарилә кәндлиләрин иштирак этдийини вә бәлкә дә ингилабы кәндлиләр яратмыш олдуғуну сүбута чалышыр...». Ифша эдилмиш белә бир бөһтанын нә мәгсәдлә ирәли сүрүлдүйү айдындыр. Дүшмәнләри нараһат эдән мәсәлә ингилабын кәндлиләр тәрәфиндән ярадылыб-ярадылмамасы фикри дейил, бәлкә Азәрбайчан вә эрмәни кәндлиләри арасындакы гардашлыг бирлийинин бөйүк бир һәгигәт олараг гүввәтли верилмәсидир.

«1905-чи илдә» п'есиндә язычы бүтүн сияси һадисәләри чар вә ерли милләтчиләрин ич үзүнү ачыб көстәрмәклә һәлл этмишдир. Мисал үчүн, Бакы фәһләләринин интернасионал тәшкилатынын күтләви мүбаризә һәрәкаты, Эйваз Әсриян вә Бахшынын фәалиййәти, ингилаби тә'тилләрин гүдрәти кими мүһүм һадисәләр чар империясынын садиг нөкәрләрини нараһат эдир, тәшвишә салырды. Язычы 1905-чи ил ингилабы һәрәкатынын кедишини, хүсусиййәтләрини вермәйи мәгсәд көтүрмәсә дә, дүшмәнләрин кечирдикләри горху вә сарсынтыда ингилабын әзәмәтини чанландырыр.

Мүтләгиййәт гурулушу үчүн 1905-чи ил ингилабы дөврүндә горху ики чәбһәдән иди: бири фәһләләрин ингилаби тәшкилатлары, дикәри исә ерли буржуазиянын вә милләтчи зиялыларын мухтариййәт тәләби иди. Чар мүтләгиййәтини горхуя салан бу чәбһәләр дә бир-бирилә барышмаз дүшмәндирләр. «Буржуа милләтчилийи вә пролетар бейнәлмиләлчилийи бир-бирилә барышмаз дүшмән олуб бүтүн капитализм аләминин ики бөйүк синфи чәбһәсинә уйғун олан вә милли мәсәләдә ики сиясәти, һәтта ики дүнякөрүшүнү ифадә эдән ики шүардыр»[1]). Ч. Чаббарлы сәнәтинин бөйүклүйү дә белә мүрәккәб сияси мәсәләләри олдугча айдын, тәбии, реал чизкиләрлә, сәчиййәви һадисәләр, мүрәккәб характерләр мүнагишәсиндә мейдана чыхармасындадыр.

Пролетариатын чәбһәси интернасионал характердә олдуғуна көрә даһа күчлү вә мүтләгиййәт гурулушу үчүн даһа бөйүк тәһлүкәдир. Бу чәбһәни һеч бир сиясәт вә дипломатия яра билмәдийиндән губернатор ән чинайәткар тәдбирләр ахтарыр. Онун интернасионал һәрәката мүнасибәти полисмейстерлә сөһбәтиндә ашкара чыхыр:

Полисмейстер — Бу саат бүтүн диварлара кағыз япышдырмышлар, бүтүн ишчиләр биркә чы-

[1]) В. И. Ленин. Әсәрләри. 20-чи чилд, сәһ. 11.

хыша вә газаматы дағыдыб йолдашларыны гуртармаға чалышырдылар.

Губернатор—Полковник, бу саат һәрәкаты идарә едән кимдир?

Полисмейстер — Бәлли дейилдир, кенерал һәзрәтләри, данышанлар Әйваз Әсриян, Володин, Чопур Мәммәддир...

Губернатор — Интернасионал!.. Һи... һи... дағытмаг лазымдыр!».

Ингилаба мүхтәлиф синфи зүмрәләр мүхтәлиф мәнафедән янашырды. Ерли буржуазия вә онун көмәкчиси олан милләтчи зиялылар да ингилабдан истифадә едәрәк мәнафе әлдә етмәк, рәгабәтә киришдикләри башга милләтләрин сәнае саһибләрини сырадан чыхарыб базарлары кенишләндирмәк, газанчыны артырмаг үчүн «милли мухтариййәт» һәрәкатыны күчләндирирдиләр. Ч. Чаббарлы 1905-чи ил ингилабы дөврүндә мүсаватчыларын сәләфи олан, дилиндән мәнафеимиллиййә сөзү дүшмәйән пантүркист әһвал-руһиййәли зиялылары Баһадыр бәйин образында үмумиләшдириб сатира атәшинә тутмуш, милли тәфригә саланларын мә'нәви чүрүклүйүнү, пучлугуну, буржуа-мешшан тәбиәтини ачыб көстәрмишдир. Баһадырбәй «милли позисион»да дурар, кән ерли сәнае саһибләринин сәрвәтинә архаланараг, «милли мухтариййәт» тәләби илә губернаторла мүбаһисәйә киришир, губернатор Саламовла Ағамян арасында рәгабәти гызышдырдығы заман «бу шәхси дава кими дә тәләгги едилә биләр»—дейә сөһбәтә мүдахилә едир, лакин губернатор «мән о күн Баһадырбәйи глава муавинлийинә тәклиф етдим, бүтүн ермениләр е'тираз етдиләр»—дедикдә о, дәрһал өз «позисиондан» чәкилиб милли әдавәтә гол гоюр. Баһадыр бәйин симасында ерли милләтчи зиялылар губернаторун фитнәкар сиясәтинин илк имтаһанындан сыныг чыхырлар. Буржуа милләтчи зиялыларынын күчсүзлүйү, бошбоғазлығы, ялтаглығы бу сәһнәдә чох тәбии көстәрилмишдир.

Пролетар интернасионализми мәфкурәсилә силаһланан Володин вә башга фәһлә нүмайәндәләр исә губернаторла көрүшәркән онун гурдуғу торун бүтүн дүйүнләрини бир-бир ачыр, ону мә'нәви чәһәтдән тамамилә тәрк-силаһ едиб кери чәкилмәйә вадар едирләр. Губернатор дипломатия дилини тез-тез дәйишмәйә мәчбур олур. Володин губернатордан гардаш гырғыныны ятырмағы сосял-демократ партиясы адындан тә'кидлә тәләб едәркән о, юмшалыр вә бу тәләби тезликлә еринә етирәчәйини билдирир.

Язычынын губернатор гаршысында буржуа милләтчисини вә пролетар интернасионалистләрини сынагдан кечирмәси, бир-биринә дүшмән олан ики чәбһәдән һансынын мүбаризәдә мәғлуб олачағыны, һансынын галиб каләчәйини сәнәткарлыгла тамашачыя чатдырыр. Ч. Чаббарлы гардаш халглар арасына нифаг салмаға чалышан ингилаб дүшмәнләринин ич үзүнү тамашачыя танытмаг үчүн кенерал-губернаторун вә онун көстәришләрини һәята кечирән чар мә'мурларынын, Бакы милйончуларынын сурәтини мәһарәтлә ишләмишдир. О, губернатору халглар достлуғунун амансыз дүшмәни олан чар мүтләгиййәтинин үмумиләшмиш нүмайәндәси кими чох гәддар, алчаг вә һийләкәр вермишдир.

Губернаторун евиндәки мәчлис п'есин ән мараглы сәһнәләриндәндир. Милли әдавәт тәдбири «Кизли Бакы» романында Тағыевин евиндә көрүлдүйү һалда, п'есдә бу һазырлыг губернаторун евинә көчүрүлмүшдүр. Бу, губернаторла кизли әлагә сахлаян ермәни вә Азәрбайчан капиталистләринин вә һөкумәтин бүтүн дахили сиясәтини ачыб көстәрмәк үчүн даһа әлверишли бир васитәдир.

Губернатор Азәрбайчан вә ермәни милйончуларынын бүтүн зәиф чәһәтләрини, игтисади мәнафеини бүтүн тәфәррүаты илә өйрәндийиндән, онларын арасына салдығы рәгабәти өз евиндәки бу мәчлисдә милли дүш-

мәнчилик дәрәчәсинә чатдырдыгдан вә милли әдавәт үчүн лазым кәлән әсас һазырлығы көрдүкдән сонра өз полисмейстеринә белә бир тапшырыг верир: «Ики күндән кеч олмаяраг, дедийим ики нәфәр өлмәлидир, бири түрк, бири дә ермәни, кимләр вә нә саяг, сән өзүн билирсән...».

Өз һакимиййәтини мөһкәмләтмәк үчүн айры-айры күнаһсыз инсанларын, һәтта айры-айры халгларын һәяты үчүн тәһлүкәли олан һәр чүр вәһши чинайәтләр етмәк мүтләгиййәт гурулушунун вә буржуазиянын тәбиәтиндәдир:

«Мәкәр һәр һансы бир вахтда буржуазия бундан артыг бир иш көрмүшдүрмү? Мәкәр о, һәр һансы бир вахтда айры-айры адамлары вә һәтта бир сыра халглары ган вә үфунәт йолуна, бәдбахтлыға, алчаглыға тәһрик етмәдән инкишафы тә'мин етмишми?»[1]).

Тамашачы бу сәһнәдә һәм дә губернаторун әлиндә оюнчаға дөнән милйонер Саламову, Ағамову вә бошбоғаз милләтчи Баһадыр бәйи даһа яхындан көрүб таныйыр.

Саламов башгаларынын, хүсусилә ермәни буржуазиясынын нүмайәндәси олан Ағамовун янында өзүнү чох ловға, «гейрәтли» көстәрдийи һалда, губернаторун арвады өнүндә алчагчасына ялтагланыр вә күлмәли вәзиййәтә дүшүр. Ч. Чаббарлы Бакы сәнае саһибләринин сурәтини ярадаркән онун дүнякөрүшүнү, бүтүн һәрәкәтләрини, һәр бир сөзүнү айдын тәсәввүр едиб гәләмә алмышдыр.

Чәфәр Чаббарлы милли достлуг вә гардашлығын дүшмәнләрини алдымбашы ифша етмәклә достлуг, меһрибанлыг, сәдагәт телләрилә бир-биринә бағлы олан ики зәһмәткеш халгын нүмайәндәләринин һәмрә'йлийини әсәр бою инкишафда көстәрир.

Әсрләрдән бәри меһрибан гоншулуг тимсалы олан Аллаһверди вә Имамвердинин аиләси бир-биринә сәдагәт вә достлуг телләрилә бағланмышдыр.

Бу ики аиләнин үзвләрини нә мүхтәлиф адәт-ән'әнә, нә мәишәт хүсусиййәтләри, нә дә һәр һансы хүсуси бир «милли руһ» айырыр. Онларын ушаглары бир ердә тәрбиййә алыр, өзләри ейни бир истисмар пәнчәсиндә әзилирләр.

Язычы һәр ики халгын авам, савадсыз нүмайәндәләри илә янашы, һәята ени көзлә бахан кәнч ермәни вә азәрбайчанлы ингилабчыларыны да Әйваз Әсриян вә Бахшынын симасында үмумиләшдирмишдир. Бу кәнчләр ингилаб бешийи олан Бакыда болшевик тә'лими илә силаһландыгларындан өз авам аталарындан фәргли олараг чар һөкумәтинин гызышдырдығы милли тоггушмаларын маһиййәтини баша дүшүр вә һәр икиси һәм ермәни милйончусу Ағамовла, һәм дә сәнае саһиби мүсәлман Саламовла ейни дәрәчәдә амансыз мүбаризә апарырлар. Әйваз вә Бахшы, Арам вә Исһаг, бүтүн ердә галан сурәтләр кими, өзләринә мәхсус, долғун, һәртәрәфли сәчиййәйә маликдирләр.

Әйваз Әсриян сарсылмаз мөһкәм ирадәйә малик бир болшевикдир. Ермәни сәнае саһиби Ағамян Әйвазы әлә кәтирмәк вә ону «милләт гәһрәманы» ады илә азәрбайчанлылардан «интигам алмаг» кими алчаг чинайәтләрә тәһрик етдикдә, Әсриян она белә чаваб верир: «Сиз гызышмайын, чәнаб Ағамян! Бу сөзләр илә мәнә тә'сир едә билмәзсиниз, мәним һәгигәт сандығым китабда түрк (азәрбайчанлы мә'насында—**Г. Г.**), ермәни сөзү йохдур, ишчи вар, фабрикант вар. Биринчиләрлә гардашам, икинчиләрлә дүшмән».

Һәлә ингилаби мәфкурә илә кифайәт гәдәр силаһланмамыш олан Бахшы исә әтрафындакы һагсызлыглары көрсә дә, онун чанлы шаһиди олса да илк вахтлар ган төкмәк әлейһинә олур, сосял-демократ партиясы сыраларына дахил олмаға чәсарәт етмир. О, бир гәдәр мүлайим тәбиәтли, садәлөвһ вә романтикдир. Бахшы,

[1]) К. Маркс—Ф. Энкелс. Об искусстве. Москва—Ленинград, 1938, сәһ. 108.

гардашы гардаша дүшмән этмәк
үчүн ән ганлы чинайәтләрә фитва ве-
рән мүтләгиййәт гурулушунун, Азәр-
байчан вә эрмәни буржуазиясынын
нч үзүнү—яланчылығыны, вәһшилп-
йини, гәддарлығыны көрүб дәһшәтә
кәлир. Болшевикләрин, хүсусилә Во-
лодинин она дедийи: дүшмәнин чи-
найәтләринә «бахмаг чинайәтдир,
вурмаг лазымдыр, анчаг тин башын-
да йох, тәк-тәк адамлары йох, ачыг
вурушла, сәнкәрдә, бүтүн үсул-ида-
рәни өлдүрмәк лазымдыр» сөзлә-
риндән сонра гардаш гәдәр севдийи
Эйваз Әсриянын мәсләкинин маһий-
йәтини дәрк эдир вә ингилаби мүба-
ризәйә гошулур.

Беләликлә, бир һәйәтдә эйни тәр-
бийә илә бөйүйән Эйваз Әсриян вә
Бахшы арасындакы гардашлыг һис-
си даһа бөйүк вүс'әт кәсб эдир вә
мәсләк достлуғуна гәдәр йүксәлир.
Бу достлуг өлүм аяғында сарсылмаз
бир гүввәтә чеврилир. Губернатору
өлдүрмәк үстүндә иттиһам эдилән
Эйвазын э'дам чәзасыны Бахшы өз
үзәринә көтүрмәк үчүн мәһкәмә
гаршысында: «Эйваз Әсриянын бу
ишдән хәбәри йохдур, кенерал-гу-
бернатору мән өлдүрмүшәм»—дейир.

П'есдә азәрбайчанлы Бахшы илә
эрмәни гызы Сонанын мәһәббәти дә
чох тәбии вә тә'сирлидир. Аллаһвер-
динин аиләси Гарабағдан Бакыя кө-
чәркән Бахшы тарда Сонанын сев-
дийи бир һаваны чалыр, Сона она
янашыр. Бахшы онсуз һеч заман
әлинә тар алмаячағыны билдирир.
Бахшы сөзүнүн үстүндә дурур. О,
Сонанын айрылығындан сонра бир
даһа тар чалмыр. Күнаһсыз гардаш
ганлары бир-биринә гарышдығы за-
ман о, әлиндә бир дәстә күл Сона-
ны той күнүндә тәбрик этмәйә кәлир.
Сонаны нифрәт этдийи дашнак за-
битинә әрә верирләр. Бахшы исә Со-
нанын гардашы вә өзүнүн мәсләк
досту ингилабчы Эйвазла бирликдә
суи-гәсд үстүндә иттиһам эдилир вә
узаг Сибирә сүркүнә көндәрилир.
Лакин Сона илә олан мүгәддәс, саф
севкиси данма яшайыр. Сона өз
оғлунун адыны Бахшы, Бахшы исә

узаг Сибир чөлләриндә гызынын ады
ны Сона гоюб өз накам эшгләринин
бөйүк мә'насыны әбәдиләшдирир-
ләр. Бу ән тә'сирли бир фачиә кими
динләйичини сарсыдыр.

«1905-чи илдә» әсәриндә гоюлан
проблемин үстүнлүйү ондан ибарәт-
дир ки, язычы гапыбир гоншу олан
ики милләтин аиләләрини көтүрмүш
вә дөврүн ичтимаи-мәишәт мәсәлә-
ләрини һәмин аиләләрин талеи илә
әлагәләндирмишдир.

Ә. Вәлиевин «Ата» адлы һекайәси
дә ики халгын кәнчләри арасында
олан мәһәббәт мөвзууна һәср олун-
мушдур. Бу һекайәдә эрмәни гызы
Чичәйә мәфтун олан азәрбайчанлы
муздур Мухтарын арзусу пуча чых-
дыгдан сонра, кечирдийи дәрин пси-
холожи сарсынтылар тәсвир эдилир.
Мухтар Симон адлы бир эрмәни мүл-
кәдарына муздурлуг эдәркән онун
гызы Чичәклә әһд-илгар бағлайыр.
Бир күн онлар бүтүн мөвчуд ганун-
ларын, шәриәтин һөкмүнү һесаба
алмадан эвләнмәйә гәрар верирләр.
Мухтар Чичәйи өз эвләринә кәтирир.
Онун бу һәрәкәти моллаларын, га-
зыларын вә «ағсаггаллар»ын гәзәби-
нә сәбәб олур: «онлар узун мүддәт
кишини данладылар, тәкфир этди-
ләр. Нәһайәт, белә гәрара кәлдиләр
ки, дин йолундан чыхмыш чаван
өзү-өз күнаһыны юмалы, йә'ни өз әл-
ләри илә эрмәни гызыны өлдүрмәли-
дир». Мухтарын атасы бу дәһшәтли
һөкмү кизлинчә ичра этмәйә мәчбур
олур. Бу әһвалатдан сонра Мухта-
рын башына һава кәлир, түфәнкини
көтүрүр, патронун һамысыны тәмиз
эшгә мане олан кәнд молласынын
әлиндәки гур'ана сыхараг мешәйә
кедир.

Мүәллиф, Мухтарын ингилабчы-
лара гошулмасы, Совет һакимиййәти-
нин гәләбәсиндән сонракы һәяты
һаггында мә'лумат верир. Инди Мух-
тарын бир еканә дәрди вардыр ки,
о да Чичәкдән ядикар галан гызыны
тапмагдыр. О, эшитмишдир ки, гы-
зынын да адыны Чичәк гоймушлар.
Нәһайәт, бир күн радио верилишин-
дә она таныш олан бир әһвала-

ты динләйир вә гызынын сағ олдуғуну билир. Язычы бүтүн бу әһвалатлары дәрин һиссиййатла, бәдии вә образлы бир дилл[ә] нағыл эдир, һекайәни садә, мә'налы бир сонлугла битирир.

«1905-чи илдә» п'есиндә эрмәни вә Азәрбайчан халгынын достлуғу, гардашлығы Бахшы вә Сонанын ата-аналарынын шәхсиндә даһа көзәл үмумиләшдирилмишдир. Аллаһверди вә Имамвердинин үз-үзә дурараг, дүшмән кими бир-биринә атәш ачмасы сәһнәси бөйүк сәнәткарлыгла язылмышдыр. Бу сәһнә «эрмәни-мүсәлман» гырғынынын маһиййәтини ачмагла бирликдә, һәр ики халгын әмәкчиләри арасындакы гырылмаз достлуг вә гардашлығын гүдрәтини әкс этдирир.

М. Горки 1905-чи илдә эрмәни-мүсәлман гырғынына даир верилән суала чаваб олараг, яздығы «Гафгаз һадисәләри һаггында» мәгаләсиндә халглар арасында милли әдавәт саланларын фитнәкарлығыны ифша этмиш вә хүсусилә Гафгаз халгларынын бу гырғына гошулмасыны көзләнилмәз бир һадисә кими тәәссүфлә гаршыламышдыр: «Сиздә баш верән һадисәләри охуянда вә эшидәндә адам утаныр вә әзаб чәкир. Мән көзәллик вә гүввәтин мөһтәшәм мүчәссәмәси олан бу фүсункар өлкәни, онун гарларла өртүлмүш дағларыны, дәрәләрини, кечидләрини, шән курултуларла чағлаян, сүр'әтлә ахыб кедән чайларыны, бу ерин көзәл, мәғрур оғулларыны чошғун, одлу бир мәһәббәтлә севирәм.

Гафгазда олдуғум заман мән һәр тәрәфдә күрчүләрин, азәрбайчанлыларын вә эрмәниләрин дост вә меһрибанчасына бир ердә нечә ишләдикләрини, онларын мә'сум көрпәләрин севинчинә бәнзәйән шух вә садә зарафатларыны, бир ердә шән маһнылар охуюб күлдүкләрини чох көрмүшәм. Бу садә, шанлы инсанларын инди мәнфур, гара гүввәләрин һийләсинә уюб, онлара табе олуб, кор-коранә вә шүурсузчасына бирбирләрини гырдыгларына чох чәтин инанмаг олур».

Чар мүтләгиййәтинин ортая салдығы милли гырғында әзам күтлә, Горкинин дедийи кими кор-коранә иштирак эдирди.

Ч. Чаббарлы гапыбир гоншу олан ики халгын нүмайәндәләринин үз-үзә дүшмән вәзиййәтдә атышдығыны верәркән динләйичидә ики гүввәтли һисс ояныр. Биринчиси, гардаш халгларын авамлығына—нә үчүн бу гырғына гошулдуғуну билмәдийинә тәәссүф һисси, икинчиси исә, сияси шүуру йүксәлмәмиш халглары алдатмаг йолу илә бир-биринин күнаһсыз ганыны төкмәйә тәһрик эдән мүтләгиййәт гурулушуна вә ерли милләтчиләрә амансыз нифрәт һисси. Зәһмәткешләрин милли гырғынын мә'насыны дәрк этмәдикләрини вә буну бөйүк наразылыгла гаршыладыгларыны Аллаһверди илә Имамвердинин ашағыдакы мүкалимәсиндән көрмәк олар:

«**Аллаһверди** — Һеч билмәк олур нечә ишдир, мәнә нә дүшүб кәлим сәнинлә әлбәяха олум? Һәлә о янындакы ким иди, язығы вурдум йыхылды. Валлаһ горхудан атдым, йохса һеч вурардым?

Имамверди — Бурада адам нә кәзир, ай кич, янымдакы папағым иди, сәни горхутмаг үчүн гоймушдум, ара ердә папағым дешилди.

Аллаһверди—Элә яхшы ки, папаг имиш, үрәйим лап динчәлди.

Имамверди — Йыхдылар касыбкусубун эвини. (Бу аралыг Арам көрүнүр)

Арам — Эй, кимсиниз?

Аллаһверди — Ай киши, отур, я инди мүсәлман олачаг, я эрмәни; мүсәлман олса сән гоймазсан, эрмәни олса мән...

Аллаһвердинин бу сон сөзләри һәр ики халгын дар аягда бир-биринә арха олдугларыны чох айдын шәкилдә ифа эдир. Эрмәни вә азәр-

байчанлылар ери дүшдүкчә күнаһсызлары «касыб-кусубун эвини йыханлардан» горумаға чалышырдылар.

Зәһмәткеш халгларын бир-бирини мүдафиә этмәси һәлә милли гырғынлара сон вермәк, милләтләрин интернасионал гардашлығынын гәләбәсини тә'мин этмәк үчүн еканә шәрт олабилмәзди. Бунун үчүн коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында габагчыл Бакы пролетариаты әмәли чәһәтдән бә'зән ачыг, бә'зән дә кизли шәкилдә бөйүк ингилаби фәалиййәт көстәрирди. И. В. Сталин Бакыда «эрмәни-мүсәлман» һадисәләринин ән гызғын вахты, зәһмәткешләрә мүрачиәтлә язмышды: «Сиз, эй эрмәниләр, мүсәлманлар, күрчүләр вә руслар! Әл-әлә вериб даһа мөһкәм бирләшин вә чарын сизи парчаламаг чәһдләринә бир сәслә белә чаваб верин: рәдд олсун чар һөкумәти! Яшасын халгларын гардашлығы!»[1])

Зәһмәткешләрин Бакы пролетариаты әтрафында топланмасы вә чар һөкумәтинин алчаг сиясәтинин ифша эдилмәси «Кизли Бакы» романында вә «1905-чи илдә» п'есиндә өз бәдии әксини тапмышдыр. Володин, Бахшы, Павлуша, Әскәр, Мәммәд, Эйваз Әсриян, Женя, Арам, Исһаг вә башга ингилабчыларын фәалиййәти вә һәр биринин бир характер олараг ени вә орижинал хүсусиййәтләри ингилаб чәбһәсинин мөһкәмлийини, енилмәзлийини тәчәссүм этдирир.

«1905-чи илдә» п'есиндә зәһмәткеш халгын мүәййән тәбәгәсини тәмсил эдән Бахшынын, Эйваз Әсриянын, Исһагын, Арамын вә башга габагчыл адамларын шәхсиндә Азәрбайчан вә эрмәни халгынын сосялист шүуруна нечә йийәләнмәйә башладығы вә бу йолда апардығы мүбаризә әкс этдирилмишдир. Бундан башга сәнкәрдә ики дост кими өпүшүб көрүшән кәндлиләрә чар казакларынын атәш ачмасы кизли мәтләбләри ашкара чыхарыр. Вурулан Аллаһверди: «Атан казаклардыр...» дейәрәк «динайры гардашлара» һәр ики халгын әсл дүшмәнини нишан верир. Әсәрдә кичик көрүнән бу ишарә һәр ики халгын керидә галмыш авам күтләләринин кетдә шүурландығыны вә чар мүтләгиййәтинин фитнәкар сиясәтинин шаһиди олдугдан сонра көзләринин ачылдығыны көстәрир.

Шиддәтли синфи чарпышмалар, кәскин дахили мүбаризә, барышмаз зиддиййәтләрин тез-тез тоггушмасы Ч. Чаббарлы драмына хас олан ән мүһүм хүсусиййәтләрдир. Айры-айры сәһнәләрдә язычы, мәһз рус фәһләси Володинлә Русия империясынын әскәри» олан губернатору сосял-демократ партиясынын үзвү Эйваз Әсриянла эрмәни капиталист Ағамяны вә азәрбайчанлы Бахшы илә Азәрбайчан сәнае саһибкары Әмираслан бәй Саламову һеч дә тәсадүфән гаршы-гаршыя кәтирмир. О, бу тәзадлар васитәсилә эйни милләтин дүшмән синифләрини үз-үзә кәтирмәклә, мүбаризәнин интернасионал характерини ифадә эдир.

Ч. Чаббарлынын Володин, Эйваз Әсриян, Элхан, Севил, Алмас кими дөйүшкән, мүбариз гәһрәманлары бөйүк сәнәткара, милләтчи чәбһәдән һәмишә дүшмән газандырмышдыр. Чүнки бу сурәтләр бир тарихи һәгигәт олараг азадлыг дүшмәнләринин сияси симасыны халга ачыб көстәрир вә онларын планларыны, тутдуглары хәтт-һәрәкәтин маһиййәтини алт-үст эдирди.

Дүшмәнләрин бүтүн һүчумларына бахмаяраг, «1905-чи илдә» п'еси өз идея истигамәти вә йүксәк бәдиилийи илә тәкчә Азәрбайчан сәһнәсиндә дейил, Загафгазия, рус, Орта Асия вә башга халгларын театрларында бөйүк гиймәт алмышдыр. Бәстәкар Р. М. Глиэр «1905-чи илдә» п'еси әсасында опера язмаға башламыш, Гырмызыбайраглы Бакы Фәһлә Театры өз органы олан гәзети п'есини

[1]) И. В. Сталин, Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 91.

ады илә «1905-чи илдә» адландырмышдыр. Бу гәзетдә театра аид бир чох нәзәри мәсәләләр мүзакирә эдилмишдир. Бу фактлар Ч. Чаббарлынын халглар достлуғу мөвзууну гәләмә аларкән нә гәдәр мүвәффәг олдуғуну көстәрир. Чох мараглы бир фактдыр ки, «1905-чи илдә» п'еси гардаш халгларын сәһнәсиндә көстәриләркән онларын әдәби ичтимаиййәти Азәрбайчандакы буржуа - милләтчи «тәнгидчиләрдән» фәргли олараг әсәрә чох йүксәк, доғру, об'ектив гиймәт вермишләр.

☆

Коммунист партиясынын ингилаби фәалиййәтинин 1905—1907-чи илләр дөврүнү әһатә эдән әсәрләрдә дә халглар достлуғу вә интернасионализм идеясы мүһүм ер тутур. Фәһлә синфинин рәһбәрләринә һәср олунан бәдии әсәрләрдә көркәмли шәхсиййәтләрин һәят вә фәалиййәти зәһмәткешләрин азадлыг уғрунда мүбаризәси илә әлагәли шәкилдә верилмишдир.

С. Вурғунун «Ханлар», Һ. Меһдинин «Сәһәр», Р. Рзанын «Ленин», Ә. Вәлиевин «Яхшылыг», С. Рәһимовун «Ахтарыш», С. Рүстәмин «Рәһбәрин анды» кими әсәрләри бу нөгтейи-нәзәрдән диггәти чәлб эдир.

Мәшһур «Ханлар» п'еси Коммунист партиясы рәһбәрләринин Бакыда мүхтәлиф халгларын фәһләлərини ингилаби дөйүшләрә нечә чәлб этдийини, меншевикләри, дашнаклары вә башга буржуа милләтчиләрини ифша эдиб күтләләр арасында халглар гардашлығы принсипини нечә һәят кечирдикләрини көстәрмәси чәһәтдән бүтүн совет әдәбиййатында ән мүһүм ерләрдән бирини тутур. Башга халгларын тәнгидчиләри, алимләри вә тамашачыларынын бу әсәрә йүксәк гиймәт вермәси дә буну сүбут эдир. П'есин Тбилисидәки эрмәни драм театрында тамашая гоюлмасы мүнасибәти илә «Советакан Врастан («Совет Күрчүстаны») гәзетиндәки ресензияда дейилир: «Ханлар» п'еси Коммунист партиясынын рәһбәрлийи илә Загафгазия республикалары арасында интернасионал достлуг вә әмәкдашлығын бинөврәсинин нечә йүксәлдийини көстәрир...».

С. Вурғун халглар достлуғу идеясынын сияси мә'насыны әсәриндә мүхтәлиф васитәләрлә чох тәбии шәкилдә ифадә этмишдир. П'есдә Коба, Мәшәди Әзизбәйов вә Степан Шаумян кими мүхтәлиф милләтләрдән олан Коммунист партиясы рәһбәрләринин йолдашлыг бирлийи чанлы вә гүввәтли чизкиләрлә көстәрилмишдир.

«Ханлар» п'есинин үчүнчү пәрдәсиндә Коба, Бибиһейбәт мә'дәнләриндә меншевикләрин башчысы Мамулия илә габаглашыр, ону фәһләләрин гаршысында тамамилә тәрксилаһ эдиб мейдандан чыхарыр. Бу сәһнә п'есин ән кәркин вә тә'сирли ерләриндәндир. Шаир Кобаны гәсдән дүшмәнин гүввәтли нүмайәндәси илә габаглашдырараг, болшевик партиясы рәһбәринин һәгигәт тәрәфдары олдуғуну бөйүк бир инандырычылыгла һәм фәһләләрә, һәм дә тамашачыя баша салыр. Өз рәһбәринин дүшмән үзәриндәки гәләбәсиндән руһланан тамашачы бөйүк ифтихар һисси дуюр.

Ханларын Бакы милйонерләринин тәдбири илә хаинчәсинә өлдүрүлмәси хәбәрини Коба, Шаумян, Әзизбәйов вә бүтүн Бакы пролетариаты бөйүк гәзәблә гаршылайыр, хәстәханада тез-тез онун көрүшүнә кәлирләр. Дөвләтин әмри илә, гочулар вә жандармлар Ханларын чарпайысыны чыхармаг истәркән Шаумян вә Әзизбәйов онлара мүгавимәт көстәрирләр. Шаумян дейир:

Чәкилин, дәймәйин она, алчаглар,
Сизин әлиниздә мин үфунәт вар.
Саһибсиз дейилдир бизим
хәстәмиз,
Ону ганымызла сағалдарыг биз!

Яхуд, Ханлар һәбс эдиләркән нүмайишчиләрин башда Ваня олмагла һәбсхана гапысына кәлиб: «Тез олун бурахын йолдаш Ханлары!» тәләби вә ону азад этдирмәси кими реал фактлар, Ханларын—азәрбайчанлы фәһләнин башга милләтлә-

рин зәһмәткешләри ичәрисиндә нә гәдәр бөйүк һөрмәт газандығыны нүмайиш этдирир.

Ханларын дәфн мәрасими сәһнәси вә хүсусән бурада Шаумянын чыхышы халглар достлуғу идеясы нөгтейи-нәзәриндән даһа сәчиййәвидир:

Бизи айырмазды нә милләт, нә дин,
Сән бизлә ағлардын, бизлә күләрдин...
Будур, бах руслар да, эрмәниләр дә
Үрәкдән ағлайыр бу бөйүк дәрдә.

Бу сәмими чыхышда бөйүк бир һәят һәгигәти вардыр. 1907-чи илдә Ханларын дәфн мәрасиминдә ийирми мин нәфәрлик чохмилләтли Бакы пролетариатынын иштиракы бу һәгигәти тәсдиг эдән тарихи бир сүбутдур.

П'есдә азәрбайчанлы гадын Гызетәрин башга халгын нүмайәндәләринә мүнасибәти дә марагдыдыр. Гызетәр диндар олса да шәриәтин әһкамлары онун саф вичданыны ләкәләйә билмәмишдир. Онун нәчиб үрәйи башга милләтдән олуб көзәл әмәлләрлә яшаян инсанлара мәһәббәтлә долудур. Кобанын, Шаумянын эвинә кәлиб-кетмәси, сөһбәтләри Гызетәрин бу көзәл хүсусиййәтләрини даһа да инкишаф этдирир. Онун Кобая:

«Ханларымы сизә вердим
Олун элләр ярашығы...»

Вә:

«Едди оғлум олсайды
Сәнә гурбан верәрдим»,—

демәси, полисләрин ону вәһшичәсинә дөймәсинә бахмаяраг гонагларын ерини билдирмәмәси, өз оғлунун вә онун достларынын бөйүк ишләр уғрунда мүбаризә апардыгларыны севги-тәбии илә дуян мәрд бир ананын мәхсус хүсусиййәтләрдир. Яхуд, Гызетәрин мә'нәви инкишафыны әсасландыран башга бир факты алаг. Ханлар һәбс эдилдикдән сонра о, Шаумянла көрүшәркән белә бир баяты дейир:

Мән ашигәм дәрәндә,
Бағбан күлү дәрәндә,
Балам ядыма дүшүр
Көзүм сизи көрәндә.

Бу сөзләр һәм бир мәсләк уғрунда чарпышан гәһрәманлара ана мәһәббәтини, һәм дә бу гәһрәманларын сарсылмаз бирлийини ифадә эдир.

Драматург, Мухтарбәйин эвиндәки зияфәтдә әксингилаб чәбһәси нүмайәндәләрини өз дилиндә данышдырыр. Бу данышыгларла онларын ингилаба гаты дүшмән олдуглары ашкара чыхыр.

Рус фәһләсинә, габагчыл рус мәдәниййәтинә гардашлыг мүнасибәти вә буржуа милләтчиләри илә амансыз мүбаризә сосялист мәфкурәсинин ингилаби интернасионал кейфиййәтләриндәндир. Бу ени кейфиййәтләр «Кизли Бакы» романында, «1905-чи илдә», «Ханлар» п'есләриндә вә Һ. Меһдинин «Сәһәр» романында өзүнү көстәрир.

Рус халгына мәһәббәт идеясынын ингилаб илләриндә бөйүк сияси гүввәйә чеврилмәси «Сәһәр» романында Ханларла Смирнов, Байрамла Орлов вә Елена, Искәндәрлә Александр арасындакы гаршылыглы мүнасибәтдә верилмишдир. Язычы, Байрамын досту Орлову сон дәрәчә ирадәли, икид, һәм дә сияси чәһәтдән һазырлыглы бир фәһлә кими көстәрир. О, Ленинин китабыны охудуғу үчүн һәбс эдилмишдир. Орлов өз ирадәсиндән дөнмүр, Ленинин, Горкинин әсәрләри илә Байрамы таныш этмәк үчүн һәбсханада русча савад өйрәдир.

Романда йохсул кәндли Искәндәрин бөһтана дүшүб Сибирә сүркүн эдилмәси вә орада Александр адлы сияси мәһбусла достлашмасы вә онун шүурунда әмәлә кәтирдийи дәйишикликләр дә тәбии психоложи вәзиййәт кими дигтәти чәлб эдир. Дикәр тәрәфдән исә Түркийәдә тәһсил алыб Азәрбайчана гайыдан вә доғулдуғу торпаға нифрәтлә бахан милләтчи зиялылар да һәмин әсәрдә өлдүрүчү күлүш һәдәфинә чеврилмишләр.

Ү. Һачыбәйовун «О олмасын бу олсун» комедиясындакы гәзетчи, Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» п'есиндәки Баһадыр бәй, С. Вурғунун «Ханлар» п'есиндәки Һүсейн әфәнди, Һ. Меһдинин «Сәһәр» романындакы Әһмәд Саил әфәнди образларында бу һәгигәт чох дүзкүн әкс этдирилмишдир.

☆

Совет һакимиййәти уғрунда мүбаризә—Азәрбайчан совет әдәбиййатында халглар достлуғу идеясы илә бағлы олан әсас мөвзулардан биридир.

Бу мөвзуя һәср олунан әсәрләрин бир чохунда халглар достлуғу идеясы айры-айры эпизодларда әкс этдирилмишдир.

М. С. Ордубадинин «Дөйүшән шәһәр», С. Рәһимовун «Шамо», Һ. Меһдинин «Дашгын», Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести», «Дирилән адам», Ә. Әбүлһәсәнин «Дүня гопур» әсәрләриндә вә с. халг һәрәкаты Совет һакимиййәтинин гәләбәси уғрунда һеч бир күзәштә йол вермәйән, өз дүшмәнләри илә амансыз һагг-һесаб чәкән ени, мүбариз вә интернасионал бир гүввә кими верилмишдир. Бу әсәрләрин гәһрәманлары ичәрисиндә фәһләләрлә янашы Азәрбайчан, эрмәни вә күрчү кәнд йохсуллары да вардыр. «Шамо»да Шамо вә фелдшер Багратын, «Бир кәнчин манифести»ндә Мәрдан вә Суренин, «Дашгын»да Әмраһ вә Сулаванын, «Дүня гопур»да Вейс вә Сумбатянын образында гардаш халгларын әлбир мүбаризәси верилмишдир.

«Бир кәнчин манифести»ндә Мәрдан вә Сурен хәтти бүтүн әсәр боюнинкишаф этдирилмишдир. Дашнакларын таланындан, «мүсават әскәрләринин гылынчындан» гуртармыш Сурен, досту Мәрдана пәнаһ кәтирир вә онун янында өзүнә сығыначаг тапыр. Язычы, Сурени Мәрданын досту кими көстәрәркән, бу достлуғун Сона хала вә Баһарын галбиндә нечә әкс-сада тапдығыны да тәсвир эдир.

26 Бакы комиссарынын һәят вә фәалиййәти һаггында язылмыш әсәрләрин интернасионал тәрбийә ишиндә бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Өз дөйүш байрагларында интернасионализм язан Бакы комиссарлары һаггында илк ири һәчмли әсәри бөйүк рус шаири Маяковски яратмышдыр. Эрмәнистанын ингилабчы шаири Акоп Акопян да 1920-чи илдә гәләмә алдығы «26 иләр» адлы ше'риндә комиссарлары интернасионализмин чанлы мүчәссәмәси кими көстәрмиш вә онларын һәмрә'йлийини, сарсылмаз достлуғуну «Бир бүкетдә 26 чичәк» мисрасы илә ифадә этмишдир.

Өз ярадычылығында интернасионализм идеясынын тәрәннүмүнә кениш ер верән С. Вурғун 1935-чи илдә «26-лар» поэмасыны язмыш вә башга бир нечә әсәриндә («Ләкбатан», «Зәнчинин арзулары», «Зияфәт» вә с.) Бакы комиссарларынын өлмәз хатирәсини яд этмишдир. «26-лар» поэмасында шаир интернасионализм идеясынын бөйүк сәфәрбәредичи күчүнү тәрәннүм этмишдир.

Һ. Меһди «Комиссар» повестиндә тәкчә Әзизбәйовун дейил, башга коммунарларын да бәдии образыны яратмаға мүвәффәг олмуш, бир мәсләк уғрунда бирләшән Шаумян, Чапаридзе, Фиолетов вә Әзизбәйовун бөйүк достлуғуну көстәрмишдир.

Юхарыда адларыны чәкдийимиз әсәрләрдән бир чоху 26 Бакы комиссарынын алчаг гатилләри олан инкилис ағаларынын, Түркийә ишғалчыларынын, мүсаватчы вә дашнакларын сиясәтини, халгларын интернасионал бирлийинә дүшмән мүнасибәтини ачыб көстәрмәси чәһәтдән дә марагдыдыр.

Мир Чәлал «Бир кәнчин манифести» әсәриндә мүдахиләчиләрин 1918—1919-чу илләрдәки сойғунчу сифәтләрини «Сонанын чавабы» фәслиндә олдугча мараглы вә тә'сирли шәкилдә ачыб көстәрир.

Садә кәндли гадынын инкилис мистеринә мүнасибәти вәтәнпәрвәрлийин ени кейфиййәтидир. Чүнки бурада тәкчә Азәрбайчан халгынын дейил, бүтүн зәһмәткеш бәшәриййәтин гәсбкарлара дәрин гәзәб вә нифрәт һисси вардыр. Һ. Меһдинин «Дашгын» романындакы кәндли Әмраһ,

Синамидзе илә османлы забитләринә гаршы мүбаризә заманы таныш олмушса, күрчү коммунисти Сулава илә достлуғу чар мәһбәсиндән башланмышдыр. Язычы, онларын һәр бири илә Әмраһын достлуғунун тарихини ачыб көстәрәркән бу достлуғун Совет һакимиййәтиндән әввәл харичи вә дахили дүшмәнләрлә мүбаризәдә бой атдығыны гейд этмишдир.

Халглар достлуғунун бөйүк чарчыларындан Ованес Туманян 1919-чу илдә яздығы мәктубларынын бириндә көстәрир ки, «Бизим һәр биримиз өз гоншумузун азадлығыны севмәлийик, бу азадлығы әлдә этмәйә вә горумаға чалышмалыйыг, әбәди бир һәгигәти бүтүн айдынлығы илә дәрк этмәлийик ки, бу халглардан һәр биринин хошбахтлығыны дикәринин хошбахтлығы шәртләндирир».

Азәрбайчан әдәбиййатынын көркәмли классикләриндән Ч. Мәммәдгулузадә 1920-чи илдә яздығы «Каманча» п'есиндә Азәрбайчан вә эрмәни халглары арасына милли әдавәт салан мүсаватчы вә дашнакларын ганлы чинайәтини рүсвай этмәклә ики халгын бир-бири илә тарихи дослуғуну, сарсылмаз мә'нәви бирлийини дәрин психоложи вәзиййәтләрдә нүмайиш этдирмишдир. Язычынын мәнфи планда тәсвир этдийи Азәрбайчанлы гәһрәман белә эрмәни Бахшынын чалдығы каманчанын тә'сири алтында өз хәнчәрини гынына гоюр вә ону өлдүрмәкдән ваз кечир. Әсәрдә тәсвир олунан каманча—Азәрбайчан вә эрмәни халгынын мә'нәви-мәдәни бирлийинин, хәнчәр исә бу бирлийи парчаламаг үчүн арая салынан милли әдавәтин символик бәдии образыдыр.

Тарихи сәнәдләр әсасында язылмыш «Дөйүшән шәһәр» романы, бир чох чидди тәһрифләринә бахмаяраг, пролетар Бакысынын интернасионализм идеясы дүшмәнләринә гаршы кизли вә ачыг мүбаризәсинин айдын мәнзәрәсини верир. М. С. Ордубади «Кизли Бакы» вә «Дөйүшән шәһәр» романларында, рус пролетариатынын ардычыл олараг Азәрбайчан халгынын истиглалиййәт вә азадлығына көмәк этмәси фикрини бәдии шәкилдә үмумиләшдирмәйә чалышмышдыр.

Әминә, Ваһан, Эстер, Һейдәр вә зәһмәткеш халгларын башга нүмайәндәләри илә Раянын достлуғу инандырычы вә сәмими шәкилдә гәләмә алынмышдыр. «Әминәнин романы» фәслиндә меншевикләрә, дашнаклара, мүсаватчылара вә башга буржуа милләтчиләринә нифрәт эдән, халгы саһибкарлара гаршы дөйүшә чағыран бу достларын шәхси талеләри бир-биринә чох мөһкәм телләрлә бағланмышдыр. Әминәнин гардашы уста Һейбәтин бир вахт нефт мә'дәнләринин бириндә һимайә эдиб сәнәт өйрәтдийи эрмәни фәһләси Ваһан, сонралар онун кичик гардашы Һейдәри өз янына апарыр. Мә'дән саһиби Муса Нағыевин тапшырығы илә өлдүрүлмүш ингилабчы Һейбәтин гардашы Һейдәрә даһа һеч кәс саташа билмир. Чүнки эрмәни вә рус фәһләләри дә Һейбәтин хатиринә Һейдәрә чох һөрмәт эдирләр. Әминәнин хаһиши илә, Ваһан Раяны һәбсдән хилас эдир вә с. Бүтүн бу һәрәкәтләр ялныз тәсадүфи яхшылыгларын әвәзиндә эдилән яхшылыг вә я шәхси мәнафе дахилиндә галмамыш, һәмин сурәтләрин синфи характерләринә уйғун хүсусиййәтләр кими верилмишдир. Мисал үчүн, Ваһан вә Эстерин руслара, азәрбайчанлылара достлуг мүнасибәтини, Совет һакимиййәтинин гәләбәси уғрунда онларла бирликдә мүбаризәйә гошулдугларыны инандырычы вермәк үчүн язычы гаты дашнак руһунда олан доктор Араратян аиләсинин кечмиши һаггында мә'лумат верир. Бу аилә үзвләринин һәмин сияси ихтилафлар дөврүндәки әһвал-руһиййәси көстәриләркән Араратянын, онун арвадынын, гызы Эстерин, севкилиси Ваһанын кечдийи дахили инкишаф йолу, тутдуглары сияси хәтт-һәрәкәти мәнбәи ашкара чыхыр.

С. Рәһимовун «Шамо» романынын I китабына әлавә «Сөкүлән мәрзләр» фәслиндә Сибир Матвей вә онун арвады Наталянын Мирзә Полад мүәллимә, Шамо, Сафо вә башга көзүачыг кәндлиләрә тә'сири, сәмими мүнасибәти, садә, мә'налы сөһбәтләри верилмишдир. Сибир Матвейлә достлуғу сайәсиндә Мирзә Полад мүәллимин мүтәрәгги идеялары даһа дә фәаллашыр, ингилаби мүбаризәйә гәдәр йүксәлир. Бу хүсусиййәт, онун Мүгүмбәй Чаванширә дедийи сөзләрдән вә халг ичәрисиндә апардығы ингилаби тәблиғатдан көрүнүр. Мирзә Поладын һәм чаризмә нифрәти, һәм дә мүтәрәгги рус мәдәниййәтинә мәһәббәти бурада айдын һисс олунур.

Язычы Сибир Матвейин арвады Наталяны рус халгына мәхсус ачыг фикирли, көзәл хасиййәтли вә сәбирли бир сурәт кими тәгдим эдир. Наталя һеч бир ичтимаи хидмәт дашымаян эвдар гадындыр. Лакин о, ялныз өз аиләсинин, ушагларынын, әринин талеи илә яшамыр, гоншусу Айная да (Мирзә Полад мүәллимин арвады) бир чох мәтләбләри баша салыр, онун чадрасыны башындан ачыр. Айнаны сияси руһда тәрбийәләндирир. Айнанын атасы Теһранда охумуш һәкимдир. О, һәм мүаличә эдир, һәм дә дуа языр. С. Рәһимов кичик бир гейдлә «Теһрандан кәлән тәбабәтин» дини маһиййәтини вә белә мүртәче дүнякөрүшүн кәнчлийин шүуруну нечә зәһәрләдийини, белә һаллара гаршы мүбаризә вә рус мәдәниййәтиндән истифадә этмәк йолларыны ачыб көстәрир. Бу чәһәт, һәята реал мүнасибәт бәсләйән классик язычыларымызын әсәрләриндә дә өз бәдии әксини тапмышдыр.

Һаггында бәһс этдийимиз әсәрләрин бир чоху Азәрбайчан халгына көмәйә кәлән рус дөйүшчүләринин ерли әһали илә бирләшиб Совет һакимиййәти гурмасы тәнтәнәси илә битир. «Бир кәнчин манифести»ндә рус ордусунун мәрданәларын, суренләрин көмәйинә кәлмәси ифтихар һисси илә нағыл олунур. Мөвлам киши вә Дон казакы Миша бир-бирини яхшы баша дүшүрләр, чүнки бу әскәрләр бир чәбһәнин дөйүшчүсү олмагла, бир мәнафе уғрунда вурушурлар. Язычы онлары бирләшдирән мәсләк айдынлығыны, гәләбәдән доған севинч һиссини белә мә'наландырыр:

«Мөвлам киши шадяналыг һисси илә достунун, чәбһә йолдашынын чийниндән тутуб, күлүмсәйән көзләринә бахырды:

— Сән, мән (шәһадәт бармағы илә көстәрир) два гардаш!

Галиб дәстәләр «ура» чәкирләр. Әскәрләр «Интернасионал» охуюрлар».

II.

Чаризм дөврүндән галмыш игтисади, мәдәни керилийин арадан галдырмаг вә халг тәсәррүфатыны бәрпа этмәк үчүн совет халглары арасында интернасионал тәрбийә ишини гүввәтләндирмәйин бөйүк сияси әһәмиййәти вар иди. Буна көрә дә Азәрбайчан совет язычылары тәсәррүфат чәбһәсиндә бир-биринә көмәк эдән халгларын достлуғуну ени кейфиййәт кими гәләмә алмышлар.

Тәсәррүфатын бәрпасы илә әлагәдар олараг халглар арасында яранан достлуг мөвзуну әһатә эдән әсәрләрдә ики мотив диггәти чәлб эдир. Биринчиси: интернасионализмә чағырыш вә халгларын биркә әмәкдашлығы, икинчиси: бу бирлийи сарсытмаға чалышанлара вә буржуа милләтчилийи галыгларына гаршы мүбаризә.

Мүтәрәгги вә демократик идеялар тәблиғ эдән вә совет платформасына кечән Азәрбайчан язычылары халглар гардашлығынын гәләбәсини мәһәббәтлә тәрәннүм этмишләр. «Молла Нәсрәддин» журналынын 1922-чи ил биринчи нөмрәсиндә чап олунан «Шура», Совет һакимиййәти гурулмасынын еддинчи илдөнүмү мүнасибәти илә язылмыш «Динч гулағым, яхуд едди ил» парчалары, Ә. Һагвердиевин «Чох көзәл» п'еси һәмин мөвзуя һәср олунмушдур. «Чох

кизәл» п'есинин мәгсәди күтләләрә пролетар интернасионализминин йүксәк мә'насыны баша салмагдан ибарәтдир.

Мирзә Һейдәрин симасында мүәллиф интернасионал тәрбийәнин мә'насыны дәриндән баша дүшән бир совет мүәллими образы яратмышдыр.

П'есдә интернасионал тәрбийәнин тәкчә ССРИ дахилиндә дейил, бейнәлхалг мигясдакы ролу дүзкүн изаһ эдилмишдир. Мирзә Һейдәр, Кәблә Рәчәб вә Симонун атасы арасында бу барәдә давам эдән узун сөһбәт чох марагльдыр.

Бу заман әдәбиййата ени атылан кәнч шаирләр нәслинин ярадычылығында да халглар достлуғу вә совет вәтәнпәрвәрлийи баш мөвзу олараг инкишаф эдир.

С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза́, О. Сарывәлли, М. Раһим вә башга шаирләрин шеирләриндә В. Маяковски ән'әнәләри һисс олунур.

Халглар достлуғу идеясына дүшмән олан буржуа милләтчиләринин ифшасы язычыларымызын һәмин дөврдәки ярадычылығында кениш ер тутур. Бу нөгтейи-нәзәрдән С. С. Ахундовун «Шейтан» п'еси характерикдир. С. Вургунун «Фанар», «Апрел», С. Рүстәмин «Мүсаватчылара чаваб», «Ачыг мәктуб». «Байгуш» шеирләри пантүркизм, мүсават, дашнак вә башга дүшмән идеолокиясы галыгларына гаршы амансыз мүбаризә руһунда язылан гиймәтли сияси сатира нүмунәләриндәндир.

Ачыг вә кизли милләтчилийә гаршы мүбаризә мотиви бу дөврүн мәтбуатында, хүсусән «Әдәбиййат чәбһәсиндә», «Һүчум» кими әдәби-бәдии журналларда даһа кениш ер тутур. Мисал үчүн, М. Ибраһимов «Һүчум» журналында чыхан очеркиндә Таганрог метал заводунда чалышан бир рус фәһләсинин һәятыны тәсвир эдир, гәһрәманын бәдии портретини ярадыр вә азәрбайчанлы охучуларда она дәрин рәғбәт оядыр.

Ә. Әбүлһәсәнин «Дүня гопур» романы әдәбиййатымызда Азәрбайчан вә эрмәни халгларынын әмәк чәбһәсиндәки бирлийини әкс этдирән ири һәчмли әсәрдир. Романда тәсвир олунан эрмәни вә азәрбайчанлылар бир аиләнин үзвләри кими доғма вә сәмимидирләр. Бир вахт ики гардашы әдавәтә сөвг эдән гәддар милләтчилик әһвал-руһиййәси инди һәр ики халгда истеһза вә тәәссүф доғурур. Романда азәрбайчанлыларын дағылмыш эрмәни кәндини бәрпа этмәси, мәһсул йығымында онлара имәчилийә кетмәси, һәр ики халгын зәһмәткешләринин иш ериндәки мәһрибан көрүшү, эрмәни вә азәрбайчанлыларын мүштәрәк зәһмәтдән дуйдуглары фәрәһин тәсвири—халглар гардашлығыны әмәк просесиндә нүмайиш этдирән бәдии парчалардыр.

Ч. Чаббарлынын «Яшар» п'есиндә кәндлиләрин зәһмәтини йүнкүлләшдирмәк вә мәһсулдарлығы артырмаг мәгсәди илә рус вә азәрбайчанлы алимләрин, кәнч элми ишчиләрин ени ихтиралар үзәриндә биркә чалышмалары, бир-бирини мүдафиә этмәси тәсвир олунур. П'есдә кәнч азәрбайчанлы элми ишчиләрин етишмәсиндә рус мүтәхәссисләринин аталыг, гардашлыг көмәйи мәсәләси өн плана чәкилмишдир.

Коллективин үзвләриндән Таня, Тогрул, Васил'ев, Яшар, Белокуров вә башгаларынын мәнафеи эйни бир мәгсәддә бирләшир. Онлары әлбир чалышмаға, бөйүк ярадычылыг әмәйинә сөвг эдән дә һәмин мәгсәд—совет вәтәнпәрвәрлийидир. Белокуров да Яшарла бирликдә онун ени ихтирасы илә севинир, фәхр эдир. Бурада Ч. Чаббарлы доғру бир нәтичәйә кәлир ки, совет вәтәнпәрвәрлийи һисси милли чәрчивә вә мәһдудлуға бүсбүтүн ябанчыдыр.

Демәли, Ч. Чаббарлынын «Яшар» п'еси кәнч нәслин шүурунда совет вәтәнпәрвәрлийи вә халглар достлуғу идеясыны даһа да мөһкәмләтмәк үчүн бөйүк тәрбийәви әһәмиййәтә маликдир.

III.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси мөвзуна һәср эдилән әсәрләр әдәбиййат

тарихиндә сон дәрәчә әһәмиййәтли ер тутур. Бу әсәрләр бу күн белә ики мә'нада, биринчиси, дөвләтимизин гүввәт мәнбәи олан ССРИ халглары достлуғунун чаһаншүмул гәләбәсини, сосялист милләтләринин мүһарибә шәраитиндә кечдийи мә'нәви йүксәлиши реал һәят материалы әсасында әбәдиләшдирмәси чәһәтдән; икинчиси исә, мүһарибә тәблиғатчыларына нифрәти, Совет Иттифагынын дүня халглары арасындакы ардычыл сүлһ сиясәтини нүмайиш этдирмәси чәһәтдән өз актуаллығыны сахламагдадыр.

ССРИ халгларынын, өн атәш хәттиндә мөһкәмләнән чәбһә достлуғуну әкс этдирән әсәрләрдә рус халгына мәһәббәт мөвзуу әсас ер тутур.

С. Вурғун мүһарибәнин илк күнләриндә яздығы «Рус ордусу» ше'риндә бу ордунун тарихи гәләбәләринә, кәләчәк зәфәринә дә бөйүк инам бәсләйир. Шаир бу инамы әсасландырмаг үчүн башга халгларын рус халгына даяг олдуғуну сөйләйир. Бу идея мүһарибә мөвзуунда язылмыш бүтүн көркәмли әсәрләрин ана хәттини тәшкил эдир. Ә. Әбүлһәсәнин «Мүһарибә», С. Рәһимовун «Медалйон», Һ. Меһдинин «Фәряд» әсәри вә с. рус халгынын гәһрәманлыг ән'әнәләри, башга халглара аталыг, гардашлыг көмәйи һаггында кениш бәдии тәсәввүр верир.

«Медалйон» повестиндә тәсвир олунан тәйярәчи Аркади вә Әли һава вурушмалары заманы дөнә-дөнә сынагдан чыхан бир дөйүшчү вә һагиги бир ата кими тәбии тә'сир бағышлайырлар. Онларын симасында, совет халгларынын сарсылмаз достлуғу парлаг шәкилдә мейдана чыхыр. Әли өз аиләсинә Аркади һаггында языр:

«Биз онунла чәтин күнләри дост олмушуг. Онун бир Розасы, мәним бир Сәрдарым вар. Аркади дейир ки, Һитлери басдырандан сонра ишләр дүзәләр, ушаглар екәләр... Ушаглара той эдәрик, бадә-бадәйә чырпарыг... Бунлар үчүн, һамысы үчүн, Күлназ бачы, бизә көмәк эт, чәбһәйә көмәк эт!

Сәнин әлчәйинлә мәним тәйярәмин гулпундан япышанда фашист нә ит оғлудур ки? Көмәк эт мәнә, чәбһәйә көмәк эт».

Бу мәктублар санки бир дөйүшчүнүн өз аиләсинә көндәрдийи кағыз дейил, бүтүн чәбһәнин архая мәктубудур.

«Мүһарибә» романында язычы азәрбайчанлы әскәрләрин Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндә кечдикләри дөйүш йолуну, Совет Иттифагы халгларынын достлуг вә йолдашлыг идеясыны, русларла гаршылыглы мүнасибәти габарыг шәкилдә тәсвир эдир. Бу мә'нәви бирлийи язычы һәм дөйүш сәһнәләриндә, һәм дә Севастопол шәһәринин ағыр вәзиййәтини көрән азәрбайчанлы дөйүшчүләрин кечирдийи дәрин психоложи һалларда ифадә этмишдир. Ваня илә Маһмудун, Маһмудла Лидиянын, Серкейин, Кәнила Холмогорсевин, Бәдәловла Зинанын бир-биринә мүнасибәтиндән һисс олунур ки, чәбһә шәраитиндә дөйүшчүләри марагландыран өз силаһ йолдашларынын һансы милләтә мәнсуб олдуглары дейил, вәтәни нечә мәрдликлә мүдафиә этмәк бачарығыдыр.

Язычы бу достлуг идеясыны тәкчә өн атәш хәттиндәки дөйүшчүләрин мүнасибәтиндә дейил, һәм дә дүшмән архасында икидлик көстәрән, мүхтәлиф халглардан тәшкил эдилмиш партизанларын һәятында, чәбһәдән узагда тәсәррүфатла мәшғул олан совет адамларынын чәбһәйә көмәйиндә дә вермишдир.

М. Раһимин «Ленинград көйләриндә» поэмасы һаглы олараг, тәнгидимиз тәрәфиндән халглар достлуғу мөвзуна аид гиймәтли бир әсәр кими гиймәтләндирилмишдир.

Шаир, достлуг вә сәдагәтләри дөйүш мейданында сынагдан чыхан гәһрәманлары чүт гардашлар кими тәгдим эдәрәк языр:

Гоша улдузумдур Алексей,
Һүсейн,
Шафәгләр сачылыр асиманымдан.

Севин, сиз онлары чүт гардаш
кими
Гәләмә алдығым бу дастанымдан.

С. Рәһимовун «Гардаш гәбри», О. Сарывәллинин «Ган гардашы», Һ. Меһдинин «Бәләдчинин сону» әсәрләриндә рус халгынын мәрдлик, сәмимиййәт, дүшмәнә гаршы амансыз кин кими гиймәтли сифәтләри гәләмә алынмышдыр. О. Сарывәлли «Ган гардашы» ше'риндә рус шәфгәт бачысынын чәбһәдә чохлу ган итирмиш азәрбайчанлы дөйүшчүнү өз ганы илә енидән һәята гайтармасыны тә'сирли шәкилдә тәсвир етмишдир.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси мөвзуунда язылан шеир, поэма, һекайә, новелла вә п'есләрдә Азәрбайчан вә Украйна халгынын тарихи достлуғунун дөйүш чәбһәләриндә даһа да мөһкәмләндийи һаггында гүввәтли бәдии ләвһәләр ярадылмышдыр.

Мир Чәлал «Шәрбәт» һекайәсиндә арычы Остепенкону чох меһрибан, һәссас, нәчиб хасиййәтли, гонагпәрәст бир адам кими тәсвир эдир. Бу һуманист вә гонагпәрәст гочанын чағырылмамыш гонаглары—ики фашист салдатыны фүрсәт тапыб өлдүрмәси вә ону шәрбәт гайырмаға мәчбур эдән һәмин салдатлардан биринә мурачиәтлә:

«Бу да шәрбәтдир, әчәл шәрбәти! Ич, раһат оларсан!»—демәси Остепенконун бир характер олараг реаллығыны мүәййәнләшдирир.

С. Вурғунун «Көйәрчин» адлы ше'ри халгы ишғалчы фашистләрә гаршы интигама сәсләйән Украйна һаггында язылмыш ән көзәл әсәрләрдәндир. Шаир, фашист аяғы дәймиш, дүшмәнләр тәрәфиндән виран эдилмиш кичик бир шәһәрин гәмли көркәмини белә тәсвир эдир:

Данышмайыр, сусур шәһәр...
Нәләр дейир хәрабәләр?!
Будур бир эв, янында мән
Ихтиярсыз даянмышам...
Ганадыны керир ахшам.
Союг кечир үрәйимдән!

Шаир үчүн бу эв вә онун саһиби танышдыр. О, бу аиләнин фачиәсини нағыл этмәк үчүн гапыда ярпаглары төкүлүб гурумуш, гәриб көркәм алмыш ағача гонан көйәрчинә үз тутур. Бир вахт тәбиәти севән, романлардан айрылмаян, шаир гәлбли эв саһибинин һарада олдуғуну сорушур. Бу васитә илә язычы чәлладларын әлиндә өлән эв саһибинин, украйналы гадынын нәчиб, меһрибан симасы һаггында мә'лумат верир:

Аһ, о көзләр, ала көзләр,
Бир дә сәни көрмәйәчәк!
Әтәйиндә сәһәр-сәһәр
Достуна ем вермәйәчәк.

20 ил бундан әввәл «Рот фронт» ше'риндә «Берлинин кәлләсиндә санчылачаг бу байраг»—дейән шаир, фашизмин гудузлашдығы бир дөврдә дә дүшмәнләрдән амансыз интигам алыначағыны, хошбахт кәләчәйи тәрәннүм эдир.

Шаир Украйнанын азадлығы уғрунда вурушан партизанлара «гардаш»—дейә мүрачиәт эдир:

Де, кимдир адына гардаш
дедийим?
Гәмимә, нәш'әмә сирдаш
дедийим?
Де, кимдир вәтәндаш, йолдаш
дедийим?
Бизим Короғлутәк
пәһливанлардыр.
Бизим украйналы партизанлардыр.
(«Украйна партизанлары», 1942)

Гәләбәйә инам һисси М. Раһимин Украйная һәср этдийи «Мүгәддәс кәдәр», «Биз енә гайыдарыг» шеирләриндә дә тәрәннүм олунур.

Фашистләрин ганлы пәнчәсиндә олан Украйнанын фачиәли вәзиййәти «Көйәрчин», «Мүгәддәс кәдәр» кими шеирләрдә мөвзудан асылы олараг гәмли, гүссәли шәкилдә тәсвир олунурдуса, Осман Сарывәллинин Харков шәһәринин азад эдилмәси мүнасибәтилә яздығы «Украйналы достларыма» ше'ри исә ән көзәл бир шадлыг хәбәринин тә'сирини бағышлайыр. Бу шеир Украйна торпагларынын фашистләрдән тәмизләнмәси хәбәрини алан Азәрбайчан халгынын севинчини ифадә эдир.

Бәдии әсәрләрдә тәсвир вә тәрәннүм эдилән достлуғун бөйүк һәят һәгигәти олдуғуна даир онларча марағлы фактлар көстәрмәк олар. Бу фактлардан бирини алаг. Украйна кәндлиси 70 яшлы колхозчу Иван Ситников азәрбайчанлылар һаггында 1943-чү илдәки хатиратында языр:

«Алчаглар онун мейидини хәндәйә атдылар, кечә биз о гәһрәманы дәфн этдик. Онун гана боянан шалвар чибинә япышмыш чырыг көй бир конверт вар иди. Һәмин конверт гырығынын үстүндә күчлә охунан почта мөһүрү вә Гасымов фамилиясы язылмышды. Почта мөһүрүндә исә Бакы сөзү айдын охунурду.

Биз бу почта мөһүрү вә фамилия илә онун азәрбайчанлы олдуғуну билдик. Бу азәрбайчанлы оғлунун Украйна торпағындакы вурушмаларда дүшмән габағында диз чөкмәйәрәк, гәһрәманлыгла өлмәсини һеч бир вахт унутмарам».

Азәрбайчан вә Украйна халгынын Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндә мөһкәмләнән достлуғуна аид әсәрләрдә бу идея ялныз ики халгын әлбир мүбаризәси шәклиндә мәһдудлашдырылмамышдыр. Бу идея рус, Загафгазия вә Совет Иттифагында яшаян башга халгларла гаршылыглы мүнасибәтдә верилмишдир.

Ә. Вәлиев 1942-чи илдә яздығы «Гардашлар» һекайәсиндә Украйнанын азадлығы уғрунда дөйүшән совет халгларынын гардашлыг бирлийини бәдии шәкилдә ишыгландырыр. Кәшфиййата кедәркән дост олан Шаһмар, Минасян вә Севанидзе өз сәмими йолдашлары Хоменконун өлүмү илә гүссәләнир, бир гардаш кими онун интигамыны ердә гоймаячагларына анд ичирләр. Мүәллиф гейд эдир ки, «Шаһмар инди йолдашларына «гардашлар»—дейә хитаб эдирди. «Шаһмар, мәһәббәтләри ади сәнкәр йолдашлығындан гардашлыг һиссинә чеврилән Загафгазия дөйүшчүләри адындан Хоменконун гәбри гаршысында дейир: «Азов дәнизиндән галхыб Крым дүзәнликләринә яйылан күләкләр! Хоменконун өлмәдийини, гардашларынын гәлбиндә яшайыб, доғма Украйнанын азадлығы уғрунда вурушдуғуну онун әзиз Мариясына, севимли көрпәсинә чатдырын!...».

Бөйүк Вәтән мүһарибәси мөвзуунда язылан әсәрләрин бә'зиләриндә ирәли сүрүлән әһәмиййәтли мәсәләләрдән бири дә фашистләрин ишғалына мә'руз галан гардаш совет республикаларындан архая көчүрүлмүш кимсәсиз ушаглара азәрбайчанлылардан ата-аналыг гайғысынын көстәрилмәсиндән ибарәтдир. Бу мөвзуу әдәбиййатымызда кениш планда ишләйән язычылардан С. Рәһимов («Медалйон») вә Мир Чәлал («Яшыдларым») олмушлар.

«Медалйон», «Мүһарибә» вә «Чичәкли» кими әсәрләрдә сүлһ вә гуручулуг идеясы совет халгларынын гаршылыглы әмәкдашлығы илә әлагәләндирилмишдир.

Ә. Вәлиев «Чичәкли» романында Петя вә Әзизин чәбһәдәки достлуғундан данышаркән, бу достлуғу мүһарибәдән сонракы гуручулуг иши нөгтейи-нәзәриндән мә'наландырмышдыр. Һәлә мүһарибәдән әввәл ени памбыг нөвү етишдирмәк үзәриндә биркә чалышан Әзиз вә Петя колхозчуларын әмәйини йүнкүлләшдирәчәк өз элми ишләриндән чәбһәдә дә сөһбәт ачыр, бөйүк арзуларла яшайырлар. Лакин Петя һәлак олур. Әзиз исә мүһарибә гуртардыгдан сонра Петя илә бәрабәр үзәриндә чалышдығы тезетишән памбыг нөвүнү тапыр вә беләликлә, өз чәбһә достунун арзуларыны, әмәлләрини һәята кечирир.

IV

ССРИ халгларынын сосялизм гуручулуғу саһәсиндә әлдә этдикләри игтисади вә мәдәни наилиййәтләрин, коммунизм уғрунда мүбаризәнин бәдии әкси Азәрбайчан совет әдәбиййатында халглар достлуғу мөвзуунун ени бир мәрһәләсини тәшкил эдир. Һәмин мөвзу формача милли, мәзмунча сосялист мәдәниййәтимизин йүксәлиши йолларындакы манә-

ләрлә—бейналхалг иртича, космополитизм вә милләтчилик кими һәр чүр буржуа идеолокиясынын ифшасы илә дә әлагәдардыр.

Совет һакимиййәтинин илк илләриндә халгларын әмәкдашлығы идеясы—бу халгларын өзләринин игтисади вә мәдәни керилликләрини арадан галдырмаг (Ә. Әбулһәсәнин «Дүнйа гопур» романы), бөйүк бир манеә олан милли э'тимадсызлыг һиссләрилә мүбаризә (Ә. Һагвердиевин «Чох көзәл» п'еси) ишинә хидмәт эдирдисә, инди бу һәмрә'йлик йүксәк шүура малик олан халгымызын коммунизм гуручулуғуну баша чатдырмаг вәзифәсинә, бейналхалг иртичаа өлдүрүчү зәрбә вурмаг вәзифәсинә хидмәт эдир.

Халгларын коммунизм гуручулуғундакы әмәкдашлығындан данышан ени әсәрләрдә рус халгынын зиялы вә мүһәндис-техник гүввәсинин гардашлыг көмәйи, ери кәлдикчә, көстәрилмишдир.

Нәср әсәрләриндә (Һ. Меһдинин «Абшерон», М. Сүлейманoвун «Ерин сирри» романларында) рус мүһәндис вә фәһләләри там мүкәммәл бәдии образлар олмасалар да, өзләринә мәхсус бир чох конкрет бәдии чизкиләри, орижиналлыглары илә диггәти чәлб эдирләр. «Абшерон» романындакы Серкей Тимофеевич Васил'ев, уста Тимофей Сидорович, мүһәндис Минаев вә «Ерин сирри» әсәриндәки көмүр газмачысы Кремлйов белә сурәтләрдәндир.

«Абшерон» романындакы баш кеолог Месроп Аветисович Абшерон ярымадасыны беш бармағы кими билир. Месроп Аветисович Бакыда бөйүмүш, Бакы пролетариатынын интернасионал бирлийиндә тәрбийә алмышдыр. О, өз сәнәтинин ән яхшы билән гоча мүтәхәссисләрдән олса да, нефт ятагларынын дәгиг мүәййән эдилмәсинә эһтиятла янашыр вә нефт кәшфиййатынын сүр'әтли инкишафында гаршыда дуран вәзифәләри—(беш мин метр дәринликдә гую газмаг зәрурәтини) риск адландырыр. Буна көрә дә өз муавини кәнч мүһәндис Зәки илә кәскин мунагишәйә киришир. Онлар бу мүбаһисәдә бир-биринә ачы, тә'нәли сөзләр дейир вә һеч бири өз принсипинә күзәштә кетмир. Лакин, сәһәр нефтли дәрәдәки кәшфиййатын мәнфи нәтичәси үстүндә Месроп Аветисович шиддәтли сурәтдә данлананда Зәки онун бу вәзиййәтинә һеч дә севинмир. Язычы тәсвир эдир ки, бу хәбәри эшидәркән Зәкинин овгаты даһа да корланды, ганы бир аз да гаралды. Чүнки, о, гоча кеологу севир, онун тәчрүбә вә билийини бәйәнирди.

Месроп Аветисович дә элми мүбаһисәдән сонра узун мүддәт барышмадығы Зәкини, ени нәслин нүмайәндәси кими, бөйүк аталыг мәһәббәтилә севир, она һәр чүр хейирхаһлыг этмәкдән чәкинмир. Һәтта онун тәклифинин зиддинә олараг Зәкинин газдырдығы беш мин метрлик гую нефт верәркән, Месроп Аветисович һамыдан чох фәалиййәт көстәрир, Зәкини гучаглайыб алнындан өпүр, «ени нәсл көһнә нәсли өтдү. Ени нәсли тәбрик эдирәм!»—дейир. Бу сәһнә онун мә'нәви сафлығыны тамамилә үзә чыхарыр.

Романда мүхтәлиф халгларын габагчыл нүмайәндәләри ваһид бир аиләнин үзвләри кими тәсвир эдилдийиндән онларын арасындакы «ихтилаф» вә конфликтләр дә бу бирлийи даһа да мөһкәмләтмәк ишинә хидмәт эдир. Сурәтләрин арасындакы мүнасибәтләрин бу чүр тәбии шәкил алмасы бир даһа тәсдиг эдир ки, коммунизм иши уғрунда чанла-башла чалышан адамлара верилән гиймәт, миллиййәтә көрә дейил, һәр бир шәхсин ишинә, өз күчү даирәсиндә чәмиййәтә вердийи хейрә көрәдир.

С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поэмасы Азәрбайчан совет ше'риндә ени һадисәләрдәндир. Поэма сияси, мәфкурәви кәскинлийи, эһатәлилийи э'тибарилә Маяковски ше'ринин нәчиб ән'әнәләриндән өйрәнмәйин ән яхшы нүмунәсидир.

С. Вурғунун яратдығы зәнчи сурәти Америка иртичасынын мүасир вәзиййәти илә таныш олмаг үчүн

айдын сияси-бәдии тәсәввүр верир. Бу зәнчи артыг саһибкарын бүтүн истәкләринә данышыгсыз әмәл эдән мүт'и бир гул дейилдир. О, XX әсрин габагчыл идеялары илә силаһланмыш, дүнянын мәдәни, дүшүнчәли, йүксәк зөвгләр саһиби олан адамларындан биридир. О, өз халгына вә бүтүн Америка зәһмәткешләринә азадлыг арзу эдир вә йолда мүбаризә эдир.

М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романынын рус, эстон, чех, мачар, эрмәни вә башга дилләрә тәрчүмә олунуб бөйүк шөһрәт тапмасынын сәбәб Иранда яшаян халгларын истибдад гурулушуна вә харичи империалист ағалығына гаршы екдил мүбаризәсинин, Совет Иттифагына олан бөйүк үмумхалг мәһәббәтинин эһтирасла гәләмә алынмасыдыр. Империализмин барышмаз дүшмәнләри: Фиридун, Күрд Әһмәд, Арам Симонян, Рза Гәһрәмани вә Сәртиб Сәлими кими эйни йүксәк мәсләк эшгилә яшаян гәһрәманлар һәм дә өз фәрди, милли хүсусиййәтләринә көрә дә бир-бириндән сечилирләр.

Интернасионализм вә халглар достлуғу идеясыны әкс этдирмәк нөгтейи-нәзәриндән көз габағында олан наилиййәтләрлә бирликдә, бир сыра кәсирләр вә ярадычылыг нөгсанлары да вардыр.

Азәрбайчан совет поэзиясында бә'зи поэмалары вә конкрет мөвзуда язылан шеирләри истисна этсәк, демәк олар ки, халглар гардашлығы вә интернасионализм мөвзуу даһа чох лирикада әкс олунмушдур. Бу лирик шеирләрдә мүчәррәдлийә, сөзчүлүйә чох ер верилир. Эпик шеирләрин, поэмаларын чохунда да образларын шәхси талеи, характери, шәраитин эпик тәсвири зәифдир.

Драматуркия вә нәср саһәсиндә дә билаваситә халгларын достлуг вә гардашлығындан данышан ени әсәрләрә, п'есләрә, романлара, повестләрә бөйүк эһтияч һисс олунур. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә», С. Вурғунун «Ханлар» п'есләри кими халглар достлуғу мөвзууна һәср олунмуш гүввәтли драм әсәрләримиз йохдур.

Халглар достлуғу мөвзуунда ени әсәрләр яратмаг үчүн гардаш халгларын бу саһәдә әлдә этдикләри ярадычылыг ән'әнәләри илә, әдәби тәчрүбә илә таныш олмағын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Буна көрә дә мүхтәлиф халгларын дилиндән һәмин мөвзуя аид бәдии вә элми әсәрләрин ана дилинә тәрчүмә эдилмәси зәруридир.

ССРИ халгларынын сарсылмаз достлуғу сайәсиндә күндән-күнә дәйишән, көзәлләшән һәятымыз, классик вә мүасир әдәбиййатымызын зәнкин ярадычылыг ән'әнәләри һәмин мөвзуда ени монументал бәдии әсәрләрин язылмасы үчүн әсаслы бинөврәдир. Шүбһәсиз ки, Азәрбайчан совет язычылары бу бинөврә үзәриндә халглар достлуғу вә интернасионализм идеясынын һәятилийини, гәләбәсини нүмайиш этдирән ени көзәл сәнәт абидәләри, өлмәз әсәрләр ярадачаглар.

★